

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΤΕΥΧΟΣ 7, ΜΑΡΤΙΟΣ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή στο τεύχος Επτά		5
ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΤΜΗΜΑ		
Επιμέλεια: Εύη Ταστσόγλου & Σωκράτης Κονιόρδος «Νέα Ελληνική Μετανάστευση και Οικονομικής Κρίση»		
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ & ΕΥΗ ΤΑΣΤΣΟΓΛΟΥ	Εισαγωγή	7
ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΚΟΛΦΙΝΟΠΟΥΛΟΣ & ΓΙΟΥΛΗ Α. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ	Ο Ρόλος της Εκπαίδευσης στα Πλαίσια της Μετανάστευσης από την Ελλάδα προς τη Γερμανία στα Χρόνια της Κρίσης	17
ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΧΑΛΑΡΗ & ΈΦΗ ΕΙΡΗΝΗ ΚΟΥΤΑΝΤΟΥ	Έλληνες Brain Drainers στο Ηνωμένο Βασίλειο: Τα βαθύτερα αιτία της φυγής πέρα από την Ελληνική Κρίση	37
ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΤΟΛΙΟΣ & ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΘΑΝΟΣ	Μεταναστευτικές Εκροές Πτυχιούχων σε Χώρες της Ευρώπης στην Εποχή της Κρίσης	65
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ	Αντιλήψεις, Στάσεις και Αποφάσεις των Νέων για τη Μετανάστευση στο Εξωτερικό κατά την Περίοδο της Οικονομικής Κρίσης	87
ΑΛΛΑ ΑΡΘΡΑ		
ΑΝΔΡΕΑΣ ΘΕΟΦΙΛΗΣ & ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΡΟΖΑΚΗΣ	Καταστάσεις «Ασυνέπειας Status» στο πλαίσιο ενός οργανισμού. Μελέτη περίπτωσης: Ελληνικό Πολεμικό Ναυτικό	109
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΙΣΑΡΗ &	Οι Επιδράσεις της Προσφυγικής	

ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ	Κρίσης στην Εξωστρέφεια των Ελληνικών ΜΚΟ και Άτυπων Εθελοντικών Ομάδων	139
ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ		
Ρουδομέτωφ, Βίκτωρ, Ν. (2019), <i>Το Μακεδονικό Ζήτημα: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση</i> , Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Επίκεντρο, σσ. 185.		167
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΠΙΠΕΡΗΣ		167
Maddaloni, Domenico (a cura di) (2019), <i>Italiani ad Atene. Una Diaspora Molteplice</i> , Salerno, Novalogos, σσ. 196.		173
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ		173
ABSTRACTS IN ENGLISH		181
ΟΔΗΓΙΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ & ΥΠΟΒΟΛΗΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ		187

Οι Επιδράσεις της Προσφυγικής Κρίσης στην Εξωστρέφεια των Ελληνικών ΜΚΟ και Άτυπων Εθελοντικών Ομάδων

Κατερίνα Καίσαρη και Σωτήρης Πετρόπουλος*

Περίληψη

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει ένα τμήμα από τα ευρήματα μιας συνολικότερης ποιοτικής έρευνας για τις επιπτώσεις της προσφυγικής κρίσης στην Ελληνική Κοινωνία Πολιτών (ΚΠ).** Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα μελέτη αναλύει την επίδραση της πρόσφατης προσφυγικής κρίσης στον τρόπο με τον οποίο η οργανωμένη Ελληνική ΚΠ και πιο συγκεκριμένα οι Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις (ΜΚΟ), αναπτύσσουν «δια-οργανωτικές σχέσεις» με σχετικούς φορείς καθώς και άλλους δημόσιους-ιδιωτικούς οργανισμούς. Η μελέτη βασίζεται στα αποτελέσματα μιας εκτεταμένης συλλογής δεδομένων μέσα από πρωτογενή έρευνα (συνεντεύξεις, ερωτηματολόγια), ενώ διενεργήθηκε και δευτερογενής ανάλυση δεδομένων και κειμένων. Κύρια ευρήματα αποτελούν η αναδιαμφισβήτη ενίσχυση της εξωστρέφειας των ελληνικών ΜΚΟ, τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό με έμφαση στην ΕΕ. Παράλληλα, έγιναν σημαντικά βήματα προς το πεδίο των συνεργασιών και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και βέλτιστων πρακτικών, ενίσχυοντας αθροιστικά τη σχετική συμβολή της ΚΠ.

Λέξεις-κλειδιά: προσφυγική κρίση, Κοινωνία Πολιτών, ΜΚΟ, δια-οργανωτικές σχέσεις, εξωστρέφεια, συνεργασίες

Εισαγωγή

Η συνεισφορά Μη Κερδοσκοπικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) και άτυπων εθελοντικών ομάδων στη διαχείριση κρίσεων και έκτακτων περιστατικών έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Λιγότερη έμφαση ωστόσο έχει δοθεί στη μελέτη και διερεύνηση της επίδρασης ανάλογων κρίσεων στις οργανώσεις καθ' αυτές (Tzifakis *et al.* 2017). Ενώ, επικρατεί έντονη συζήτηση γύρω από την επίδραση κρίσεων, οικονομικής και πολιτικής φύσεως, στους σχετικούς δρώντες της Κοινωνίας Πολιτών (ΚΠ) (π.χ. Hanfstaengl 2010, Morreale 2011, Nga 2015, Tzifakis *et*

* Η Κατερίνα Καίσαρη είναι Υποψήφια Διδάκτωρ στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Διεθνών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Ο Σωτήρης Πετρόπουλος είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου από τον Ιούνιο του 2017. Διευθύνσεις Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: kaisari.kat92@gmail.com και petropoulos@yahoo.gr

** Η παρούσα έρευνα υλοποιήθηκε με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας (ΕΣΠΑ 2014-2020) και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση».

al. 2017, Simiti 2015, 2017), δυσανάλογη έμφαση έχει δοθεί στην επίδραση ανθρωπιστικών κρίσεων, ειδικότερα όταν αναφερόμαστε στην Ευρώπη.

Η παρούσα έρευνα επιδιώκει να συμβάλει στην κάλυψη αυτού του κενού, εστιάζοντας στην προσφυγική κρίση που αντιμετώπισε η Ελλάδα από το 2015. Υπολογίζεται ότι περισσότεροι από ένα εκατομμύριο πρόσφυγες/μετανάστες έφτασαν στην Ελλάδα, διασχίζοντας το Αιγαίο πέλαγος (Abbasi *et al.* 2015). Με την άφιξη τους, ήρθαν αντιμέτωποι με νέες προκλήσεις. Με το ελληνικό κράτος να φαίνεται να αδυνατεί να παρέμβει αποφασιστικά, υπό το βάρος και της οικονομικής κρίσης, η πρωτοβουλία των κινήσεων πέρασε στις τοπικές, εθνικές και διεθνείς οργανώσεις της ΚΠ. Οι τελευταίες ανέλαβαν σημαντικό ρόλο, καλύπτοντας την πλειονότητα των βασικών αναγκών των προσφύγων/μεταναστών, παρέχοντάς τους ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, φαγητό, νερό, ρούχα, στέγαση, καθώς επίσης και ψυχολογική και νομική υποστήριξη.

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στη μελέτη της επίδρασης κρίσεων στην ΚΠ, ειδικότερα, δε, ανθρωπιστικών, χρησιμοποιώντας ως περιπτωσιολογική μελέτη το ελληνικό οικοσύστημα ΜΚΟ υπό την προσφυγική κρίση κατά την περίοδο 2015-2018. Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο αυτό επιχειρεί να συνεισφέρει στον προβληματισμό και στη συζήτηση που αναπτύσσεται αναφορικά με τις σχέσεις δημοσίων - ιδιωτικών δρώντων στη διαχείριση κρίσεων.

Το πρώτο μέρος εστιάζει στο θεωρητικό υπόβαθρο του άρθρου αναλύοντας το στοιχείο των «δια-οργανωτικών σχέσεων». Στο δεύτερο μέρος, γίνεται μία σύντομη ανάλυση της ΚΠ στην Ελλάδα πριν το ξέσπασμα της προσφυγικής κρίσης, η οποία κρίνεται απαραίτητη για την περαιτέρω κατανόηση των δυναμικών της. Στο τρίτο και κύριο μέρος του άρθρου, επιχειρείται μία επισκόπηση σε βάθος του εύρους των συνεργασιών εντός του Τρίτου Τομέα, ο οποίος αποτελεί ταυτόχρονα προϊόν αλλά και παράγοντα του δυναμισμού του.

Το άρθρο στηρίζεται στα αποτελέσματα έρευνας με χρήση ερωτηματολογίων και ημιδομημένων συνεντεύξεων. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν 18 συνεντεύξεις με εκπροσώπους διεθνών και εθνικών ΜΚΟ, άτυπων συλλογικών ομάδων και Κοινωνικών Ιδρυμάτων που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα. Επιπρόσθετα, εισήχθησαν σε ερωτηματολόγιο σχετιζόμενο με τη δραστηριότητα ΜΚΟ στην Ελλάδα για την περίοδο 2015-2018 (ερευνητικό πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ II) συγκεκριμένα ερωτήματα που αφορούσαν σε ζητήματα χρηματοδότησης και συνεργασιών. Συνολικά συγκεντρώθηκαν 107 ολοκληρωμένα ερωτηματολόγια από ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται σε ολόκληρη την Ελλάδα. Παράλληλα, χρησιμοποιήθηκε δευτερογενές υλικό όπως άλλες δημοσιοποιημένες έρευνες, επίσημα κρατικά έγγραφα, αναφορές, άρθρα εφημερίδων, κ.α.

Θεωρητικό πλαίσιο

Βάσει της θεωρίας δικτύων το βάθος των σχέσεων μεταξύ δρώντων ενός οικοσυστήματος αποτελεί ένα σημαντικό δείκτη της σχετικής δυναμικής του. Ιδιαίτερα σημαντικό όρο αποτελούν οι «δια-οργανωτικές σχέσεις» (*inter-organizational relations*), ο οποίος αναφέρεται στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ φορέων. Στους τελευταίους συγκαταλέγονται φορείς δημόσιου συμφέροντος,

εταιρίες και ΜΚΟ, ενώ οι σχέσεις αυτές μπορούν να αναπτυχθούν μεταξύ δύο φορέων (δυσιαδικές σχέσεις) αλλά και περισσοτέρων εξ αυτών, συμπεριλαμβανομένων ακόμα και δικτύων. Υπάρχουν, δε, αρκετές εκφράσεις που χρησιμοποιούνται σε διαφορετικούς τομείς για να περιγράψουν τον όρο «σχέση», όπως είναι «συνεργασία», «σύμπραξη», «δίκτυο» (network).

Οι δια-οργανωτικές σχέσεις εντοπίζονται από τη στιγμή που εμφανίστηκαν οργανωτικές μορφές που άρχισαν να αλληλοεπιδρούν. Ωστόσο, η συστηματική μελέτη τους εμφανίζεται από τη δεκαετία του 1960 και μετά. Προηγουμένως, η ανάπτυξη μιας γενικής θεωρίας περί συστημάτων από τον von Bertalanffy (1951), και η εφαρμογή της σε μία σειρά από ζητήματα της κοινωνικής επιστήμης από τον Boulding (1956), αποτελούν τις πρώτες προσπάθειες μελέτης των δια-οργανωτικών σχέσεων. Εν συνεχεία, πολλοί ακαδημαϊκοί και ερευνητές από διαφορετικούς τομείς ασχολήθηκαν με αυτές. Για παράδειγμα οι Ridgeway (1957), ο Dill (1959) και Phillips (1960) διερεύνησαν τις σχέσεις μεταξύ εταιριών, οι Levine and White (1961) μελέτησαν τις σχέσεις μεταξύ φορέων υγείας και κοινωνικής πρόνοιας, χρησιμοποιώντας τη θεωρία της κοινωνικής ανταλλαγής (social exchange), ενώ οι Litwak and Hylton (1962) μελέτησαν τις σχέσεις μεταξύ κοινωνικών ιδρυμάτων και κοινωνικών υπηρεσιών.

Οι Benson (1975) και Metcalfe (1976) εισήγαγαν την έννοια των δικτύων και της στρατηγικής στις δια-οργανωτικές σχέσεις, εξετάζοντας τη δημιουργία και πορεία των δικτύων στην ευρύτερη πολιτική οικονομία, ενώ οι Ostrom *et al.* (1974) έδωσαν έμφαση για πρώτη φορά στη συγκριτική μελέτη των δια-οργανωτικών σχέσεων. Επίσης, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 εντοπίζονται οι πρώτες κριτικές (reviews) των θεωριών στις δια-οργανωτικές σχέσεις από τους Van de Ven το 1976, Galaskiewicz το 1985, Oliver το 1990, Barringer & Harrison το 2000, και Galaskiewicz *et al* το 2004. Όλοι οι συγγραφείς συμφωνούν ότι η ανάλυση των δια-οργανωτικών σχέσεων γίνεται ολοένα και πιο «κατακερματισμένα».

Υπάρχουν δύο τρόποι με τους οποίους οι οργανώσεις μπορούν να συσχετιστούν, μέσω σχέσεων αλληλεπίδρασης (interactive relationships), ανταλλάσσοντας για παράδειγμα τεχνογνωσία και πόρους ή μέσω μη αλληλεπιδραστικών σχέσεων (non-interactive relationships) όταν μοιράζονται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως θέση (status), ταυτότητα, στρατηγική θέση, τεχνολογία (Porac *et al.* 2002). Οι σχέσεις αλληλεπίδρασης, με τις οποίες ασχολείται το παρόν άρθρο, μεταξύ οργανώσεων μπορούν να διακριθούν στις εξής υποκατηγορίες: *περιεχόμενο* (content), *μηχανισμοί διακυβέρνησης* (governance mechanisms) και *δομή* (structure). Το *περιεχόμενο της σχέσης* αναφέρεται στην ανταλλαγή, ροή πληροφοριών και άλλων πηγών μεταξύ των οργανώσεων (Wernerfelt 1984, Nonaka 1991, Gulati 1995), ενώ οι *μηχανισμοί διακυβέρνησης* αναφέρονται στα μέσα που χρησιμοποιούνται γι' αυτήν την ανταλλαγή και για τη γενικότερη διαχείριση των σχέσεων (Ebers 1997, Jones *et al.* 1997). Η *δομή* σε μία δια-οργανωτική σχέση παρέχει στους συμμετέχοντες ευκαιρίες και περιορισμούς για δράση (Coleman 1990).

Ειδικότερα, όσον αφορά στην ΚΠ, πολλοί ερευνητές από διαφορετικούς τομείς (π.χ. Braman 2002, Melkote 2002) έχουν αναγνωρίσει τη σημαντική συμβολή των δικτύων που συμπεριλαμβάνουν ΜΚΟ στη διαχείριση πολύπλοκων κοινωνικών ζητημάτων. Η συνεχής αύξηση συνεργασιών μεταξύ κυβερνήσεων, εταιριών και

ΜΚΟ, αντικατοπτρίζει μία αυξημένη αλληλεξάρτηση μεταξύ ΜΚΟ και δημόσιων φορέων (Kim & Barnett 2007), και μεταξύ ΜΚΟ και εταιριών (Austin 2000). Ο Diani (2015) χρησιμοποίησε την ανάλυση δικτύων και τις θεωρίες κοινωνικών κινήματων για να απεικονίσει την ΚΠ ως ένα σύστημα σχέσεων μεταξύ πολλών και διαφορετικών δρώντων, οι οποίες παράγουν «κώδικες συνεργασίας».

Η δημιουργία δικτύων είναι πολύ σημαντική όχι μόνο για την επιβίωση των οργανώσεων, αλλά και για την επίτευξη κοινών στόχων (Karucu 2005, Smith 1997, Stuart 2000). Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Takahashi & Smutny (2002), οι συνεργασίες αυτές μπορεί να είναι αποτέλεσμα απαιτήσεων των δωρητών ή άλλου είδους πιέσεων, μπορεί, επίσης, να οφείλονται σε εξωτερικούς κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες ή η ανάπτυξη τους να είναι απαραίτητη για την επίλυση συγκεκριμένου τρέχοντος ζητήματος. Όταν, όμως, όλοι αυτοί οι παράγοντες εξασθενήσουν, τότε οι συνεργασίες που έχουν αναπτυχθεί συνήθως διαλύονται, καθώς, όπως υποστηρίζεται, οι ΜΚΟ δεν είναι σε θέση να προσαρμοστούν γρήγορα στις νέες συνθήκες (*ibid.*).

Ολοκληρώνοντας, οι σχέσεις μεταξύ ΜΚΟ, αλλά και ΜΚΟ με διαφορετικούς δρώντες έχουν αναλυθεί πολλάκις (Boli & Thomas 1999, Sikkink & Smith 2002) παρέχοντας πληθώρα παραδειγμάτων και αναλύσεων (π.χ., Bendell 2000, Stohl & Stohl 2005). Λιγότερη, ωστόσο, προσοχή έχει δοθεί στην διερεύνηση των επιπτώσεων των σχέσεων αυτών στις ικανότητες των ΜΚΟ (NGO capacity). Επιπρόσθετα, δεν καταγράφεται κάποια συστηματική ανάλυση των επιδράσεων συγκεκριμένων γεγονότων/περιόδων στον τρόπο με τον οποίο μια από τις οργανωμένες πλευρές της ΚΠ, οι ΜΚΟ, ανταποκρίνεται.

Σε έρευνα που πραγματοποίησε η Hanfstaengl (2010) με στόχο την καταγραφή της επίδρασης περιβαλλοντικών, οικονομικών και επισιτιστικών κρίσεων στις οργανώσεις της ΚΠ (Civil Society Organizations – CSOs) παγκοσμίως, την περίοδο 2008-2010, η πλειονότητα των οργανώσεων (80%), μεταξύ άλλων, ανέφερε ότι ανέπτυξε καλύτερα συνεργατικά δίκτυα με άλλες οργανώσεις, ειδικότερα με αυτές που δραστηριοποιούνταν σε τοπικό επίπεδο. Παρόλα αυτά, εξέφρασαν την ανάγκη για περισσότερη συνεργασία με δημόσιους και άλλους ιδιωτικούς δρώντες.

Λίγο αργότερα, το 2013, η Ευρωπαϊκή και Οικονομική Επιτροπή έρχεται, με έρευνά της για τη διερεύνηση του αντικτύπου της οικονομικής κρίσης στις οργανώσεις της ΚΠ σε ευρωπαϊκό επίπεδο, να επιβεβαιώσει αυτή τη διαπίστωση. Όπως αναφέρεται στην εν λόγω έρευνα, κατά τη περίοδο της οικονομικής κρίσης, οι οργανώσεις συνειδητοποίησαν ότι μέσω της δημιουργίας συμμαχιών και δικτύων, είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες να ακουστούν σε πολιτικό επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα μπορούσαν να διαχειριστούν τους πόρους τους με πιο αποτελεσματικό τρόπο. Ως εκ τούτου, την εν λόγω περίοδο επικράτησε κυρίως μεταξύ των οργανώσεων ένα κλίμα συνεργατικότητας παρά ανταγωνισμού. Οι δύο αυτές έρευνες, έρχονται να επιβεβαιώσουν τον γενικότερο ισχυρισμό ότι στην ΚΠ επικρατεί συνήθως κλίμα συνεργατικότητας, σε αντίθεση με άλλα δίκτυα, όπου η συμμετοχή σε αυτά οφείλεται σε λόγους κυρίως ανταγωνισμού (Ganesh & Stohl 2014). Όσον αφορά στην ελληνική περίπτωση, δεν υπάρχουν ιδιαίτερες μελέτες οι οποίες να εστιάζουν στην επίδραση κρίσεων στο σχετικό οικοσύστημα, ενώ η πλέον πρόσφατη αδυνατεί να

εντοπίσει κάποια ιδιαίτερη τάση προς περισσότερες συνεργασίες μεταξύ των ελληνικών ΜΚΟ λόγω της πρόσφατης οικονομικής κρίσης (Tzifakis *et al* 2017).

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να συμβάλει στη συζήτηση αυτή μέσω της διερεύνησης των αλλαγών στις δια-οργανωτικές σχέσεις των ΜΚΟ κατά την περίοδο της προσφυγικής κρίσης στην Ελλάδα και λόγω αυτής.

Η ΚΠ στην Ελλάδα

Η ΚΠ (ΚΠ) στην Ελλάδα έχει χαρακτηριστεί από πολλούς ερευνητές στο παρελθόν ως «αδύναμη», εξαιτίας της χαμηλής συμμετοχής των πολιτών στα κοινά, της έλλειψης οργάνωσης και της περιορισμένης επιρροή της, συγκριτικά με την ΚΠ σε άλλες δυτικές ευρωπαϊκές χώρες (Polyzoidis 2009, Huliaras 2015: 11–17, Sotiropoulos & Karamagioli 2006). Η Hadjiyanni (2010: 20) υποστηρίζει ότι

κάθε κοινωνικός επιστήμονας που μελετάει την Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα ή προσπαθεί να καταγράψει και να μετρήσει τον κοινωνικό αντίκτυπο σε κοινωνικό επίπεδο (...) συμφωνεί ότι η [Ελληνική] ΚΠ είναι καχεκτική, ατροφική και ασταθής.

Στον αντίποδα, την τελευταία δεκαετία παρατηρείται ένα φάσμα συλλογικών δραστηριοτήτων οι οποίες, δεν προέρχονται από τα κόμματα ούτε κατευθύνονται από το κεντρικό κράτος (Σωτηρόπουλος 2004). Όπως υποστηρίζει ο Βούλγαρης (2006: 32-33)

η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα δεν είναι ατροφική υπό όλες τις διαστάσεις της' αντιθέτως έχει ικανές δυνάμεις να αιχμαλωτίζει τις δημόσιες λειτουργίες και πόρους, κατά τρόπο διαφορετικό αν όχι αντίστροφο από εκείνον του οχήματος των πελατειακών σχέσεων.

Συνεχίζει, υποστηρίζοντας ότι η Ελληνική ΚΠ έχει την ικανότητα να πρωτοπορεί και να αναπληρώνει σε ορισμένες καταστάσεις ανεπάρκειες του κράτους (Βούλγαρης 2006: 33).

Αν και ο όρος ΚΠ χρησιμοποιείται ευρέως, αποτελεί σύνθετη έννοια, για την οποία δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός. Η χρήση της καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα φορέων, συλλογικοτήτων και θεσμών. Πιο συγκεκριμένα, συγκαταλέγονται, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και σωματεία, εθελοντικά δίκτυα, φορείς αλληλεγγύης, σύλλογοι που ασχολούνται με διάφορα τοπικά θέματα, θρησκευτικές οργανώσεις, πολιτισμικοί φορείς, φιλανθρωπικά ιδρύματα, φορείς διεθνούς βοήθειας (Sotiropoulos 2004, Αφουξενίδης 2006). Εν γένει η ΚΠ αποτελεί τον κοινωνικό χώρο ανάμεσα στο κράτος και την οικονομία, με την εξαίρεση της οικογένειας (Lewis & Kanji 2009). Από την άλλη πλευρά, για πολλούς τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν αναπόσπαστο, μάλιστα κατά περιόδους δυναμικό, μέρος της ΚΠ (Huliaras 2015, Leontidou 2015, Simiti 2015, 2017). Ο Corry (2010) εστιάζει στους τρόπους λειτουργίας της ΚΠ «που δεν σχετίζονται με τη λογική της αγοράς ούτε με τη γραφειοκρατική αλυσίδα διοίκησης» ενώ ο Scholte από την άλλη ορίζει την ΚΠ ως το άθροισμα των δρώντων της, «εθελοντικές κοινότητες που σκοπίμως προσπαθούν

να διαμορφώσουν τους κανόνες που διέπουν τη μία ή την άλλη πτυχή της κοινωνικής ζωής» (2002: 283). Η πολιτική διάσταση της ΚΠ έχει, επίσης, σημειωθεί μέσα από τη σύνδεση της ιδιότητας του πολίτη με την ΚΠ (Μουζέλης & Παγουλάτος 2003) καθώς και πολιτικών επιδιώξεων όπως η πρόσφατη οικονομική κρίση έδειξε (Σωτηρόπουλος 2017). Η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται, λοιπόν, σε ένα μέρος της ελληνικής ΚΠ και πιο συγκεκριμένα στις οργανωμένες μορφές της ΚΠ στις ΜΚΟ και όχι σε άτυπες μορφές της.

Εν τη απουσία σχετικού ενιαίου νομοθετικού πλαισίου και ενιαίου μητρώου δεν υπάρχουν ουσιαστικά δεδομένα για τον αριθμό των οργανώσεων που υπάρχουν στην Ελλάδα. Διάφοροι ερευνητές, όπως ο Αφουξενίδης, τις τοποθετούν κάπου ανάμεσα σε μερικές χιλιάδες και σε 210 περίπου (Αφουξενίδης 2015). Η έρευνα ΘΑΛΗΣ Ι (2015) κατέγραψε περισσότερους από 450 φορείς οι οποίοι έχουν τη νομική μορφή του ιδρύματος, του σωματείου/συνδέσμου ή της Αστικής Μη Κερδοσκοπικής Εταιρείας (ΑΜΚΕ) και οι οποίοι έχουν σαφές κοινωνικό έργο υποστηρίζοντας την ελληνική κοινωνία σε διάφορους τομείς, από το περιβάλλον και την κοινωνική ένταξη μέχρι τη σίτιση και τη φιλοξενία ευάλωτων κοινωνικά ομάδων (ΘΑΛΗΣ Ι).

Το 2009, η οικονομική κρίση ξέσπασε στην Ελλάδα, επιφέροντας σημαντικές αλλαγές στις κοινωνικές ανάγκες, καθώς τα ποσοστά ανεργίας, φτώχειας και αστεγίας αυξάνονταν σημαντικά. Υπό αυτές τις συνθήκες, η ελληνική ΚΠ σημείωσε σημαντική ανάπτυξη. Αυτό συνέβη διότι η αδυναμία του κράτους να εξυπηρετήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ανάγκες, οδήγησε παραδοσιακούς δρώντες, όπως είναι η οικογένεια, φιλανθρωπικά ιδρύματα, ιδιωτικές πρωτοβουλίες και η ΚΠ να αναλάβουν μέρος αυτού του βάρους (Huliaras 2015). Ως εκ τούτου, ένας αυξανόμενος αριθμός ατόμων βασιζόταν ολοένα και περισσότερο στη βοήθεια και στις παροχές που προέρχονταν από τις ΜΚΟ.

Η οικονομική κρίση επέφερε, λοιπόν, διαρθρωτικές αλλαγές στην ελληνική ΚΠ και ειδικότερα στο οικοσύστημα των ΜΚΟ. Νέες πρωτοβουλίες κοινωνικού χαρακτήρα γεννήθηκαν (Simiti 2017), ανάλογες δράσεις ενισχύθηκαν, ενώ ο αριθμός των ατόμων που αφιέρωναν περισσότερο χρόνο και χρήματα στον κοινωνικό ακτιβισμό ολοένα και αυξανόταν (Clarke *et al.* 2016). Η σταδιακή οπισθοχώρηση του κράτους, κυρίως στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, δημιούργησε ένα κενό, το οποίο, ως ένα σημείο, ήρθαν να καλύψουν οι κοινωνικές οργανώσεις (κυρίως οι ΜΚΟ). Η εξέλιξη αυτή, επέφερε δύο θετικές επιδράσεις στο οικοσύστημα των ΜΚΟ. Αφενός, η έλλειψη κρατικής χρηματοδότησης οδήγησε στην απεμπλοκή των ΜΚΟ από την κρατική επιρροή και αφετέρου συνέβαλλε στην επαγγελματοποίηση των ΜΚΟ (Tzifakis *et al.* 2017). Παράλληλα, όμως ενισχύθηκε ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις ΜΚΟ για τη διεκδίκηση χρηματοδοτήσεων από ιδιώτες ή ιδιωτικούς φορείς, για να μπορέσουν αυτές να διασφαλίσουν τη λειτουργία και βιωσιμότητα τους (*ibid.*).

Ειδικότερα, όσον αφορά στις ελληνικές ΜΚΟ που ασχολούνται με μετανάστες/πρόσφυγες, στην ελληνική βιβλιογραφία περιγράφονται ως «οργανώσεις που δρουν συμβουλευτικά και διαμεσολαβητικά με στόχο τη βελτίωση της θέσης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής» (Papadopoulos *et al.* 2013: 344). Οι Papadopoulos *et al.* (2013: 346-55) υπογράμμισαν ότι η πλειονότητα των εν λόγω ΜΚΟ, που ιδρύθηκαν από μη-μετανάστες πριν τη δεκαετία του 2000, επρόκειτο για μεσαίες προς μεγάλες οργανώσεις, οι οποίες διέγνωσαν τη μετανάστευση ως

βασικό ζήτημα για την Ελλάδα. Οι δράσεις τους επικεντρώνονταν κυρίως στην υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών, στην προώθηση της έννοιας της «πολυπολιτισμικότητας» και του διαπολιτισμικού διαλόγου, και στην ενίσχυση της εκπαίδευσης των μεταναστών μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων και δραστηριοτήτων (*ibid.*: 347).

Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο 2005-2009, 61% των ΜΚΟ που οι ωφελούμενοί τους ήταν μετανάστες/πρόσφυγες χρηματοδοτούνταν απευθείας από κρατικούς ή ευρωπαϊκούς φορείς, ενώ το 38% από χρηματοδοτούμενα έργα που αφορούσαν στη μετανάστευση (*ibid.*). Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, η πλειονότητα των εν λόγω ΜΚΟ, όπως και ολόκληρη η ΚΠ στην Ελλάδα, αντιμετώπισαν σοβαρά ζητήματα βιωσιμότητας, αναζητώντας νέες πηγές χρηματοδότησης.

Από την έρευνα ΘΑΛΗΣ II και σε δείγμα 158 ΜΚΟ, 36 (23% περίπου του δείγματος) είχαν ως μοναδικό ή βασικό αντικείμενο τους μετανάστες. Συνολικά, στο πεδίο του μεταναστευτικού οι 36 αυτές ΜΚΟ υλοποιούσαν έργα 17.5 περίπου εκατομμυρίων ευρώ ανά έτος (περίοδος 2012-2014) απασχολώντας κατά μέσο όρο 1.378 άτομα ως προσωπικό και 932 ως τακτικούς εθελοντές. Δαπανούσαν, δε, το 21% του προϋπολογισμού τους σε λειτουργικά έξοδα-έξοδα που δεν συνδέονται άμεσα με το πεδίο.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι πολλοί ερευνητές του χώρου υποστηρίζουν ότι οι περισσότερες οργανώσεις δεν είναι ιδιαίτερα εξωστρεφείς, με εξαίρεση ίσως τις περιβαλλοντικές. Παρ' ότι την τελευταία δεκαετία έχουν υπάρξει αρκετές αφορμές για συνενυρέσεις και συνεργασίες, η τελική εικόνα που κυριαρχεί είναι αυτή των στεγανών ανάμεσα τόσο σε οργανώσεις οι οποίες δραστηριοποιούνται σε διαφορετικούς τομείς, όσο και σε οργανώσεις εντός του ίδιου τομέα. Οι μειωμένες επιδόσεις στο πεδίο των συνεργασιών ήταν ένα από τα σημεία αναφοράς από την πλευρά πολλών χρηματοδοτών για τα σημεία προς βελτίωση του χώρου. Ενδιαφέρον προς αυτό παρουσιάζουν οι προτάσεις οι οποίες έχουν κατατεθεί τα τελευταία χρόνια σε δημόσιες προκηρύξεις χρηματοδοτήσεων όπως η «Είμαστε Όλοι Πολίτες» και η «Σημεία Στήριξης» όπου παρά το γεγονός ότι συνεργατικές προτάσεις λάμβαναν μεγαλύτερη βαθμολογία, ελάχιστες έγιναν από συμπράξεις φορέων. Σύμφωνα με εκπρόσωπο της ΜΚΟ HIGGS, που τυγχάνει αξιολογήτρια προτάσεων σε πολλές σχετικές προκηρύξεις και με μεγάλη εμπειρία στον χώρο, «δεν υπάρχει σχετική κουλτούρα συνεργασίας με ελάχιστα παραδείγματα όπου, όμως, έχουν πολύ καλά αποτελέσματα» (Συνέντευξη #6, 2019).

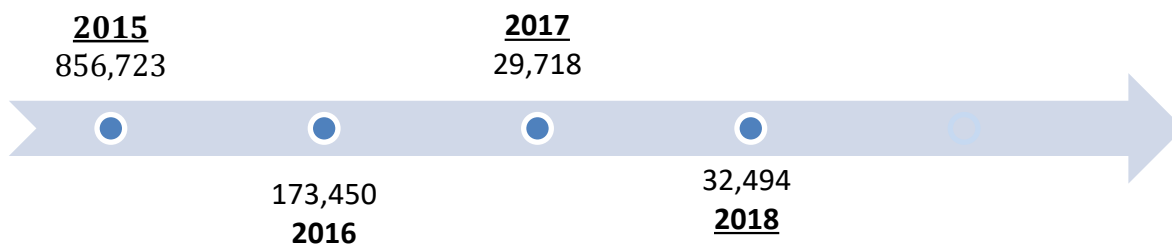
Η Προσφυγική Κρίση στην Ελλάδα (2015-2018)

Η Ελλάδα, ως νοτιοανατολικό σύνορο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βρέθηκε αντιμέτωπη με τη μεγαλύτερη μετακίνηση ανθρώπων προς την Ευρώπη από το τέλος του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου. Από το 2015, περισσότεροι από ένα εκατομμύριο άνθρωποι διέσχισαν τη Μεσόγειο προς την Ελλάδα με τελικό προορισμό την Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη. Στην αρχή της αποκαλούμενης σήμερα προσφυγικής κρίσης, η Ελλάδα θεωρούνταν από τους πρόσφυγες/μετανάστες, χώρα διέλευσης και όχι

προορισμού. Ως εκ τούτου, η Ελλάδα κλήθηκε να αντιμετωπίσει μία αρκετά περίπλοκη κατάσταση.

Σύμφωνα με δημοσιευμένα στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας του Ο.Η.Ε., ο εκτιμώμενος αριθμός των προσφύγων/μεταναστών που κατέφτασαν στην Ελλάδα διασχίζοντας το Αιγαίο το 2015 ανερχόταν σε 856,723 (δες, Σχήμα 1, επίσης δεξ Σχήμα 2). Η Ελληνική Αστυνομία σε ανακοίνωση της ανέφερε ότι τους πρώτους έντεκα μήνες του 2015 797,370 άνθρωποι κατέφτασαν παράνομα στη χώρα μας, σε αντίθεση με το 2014, οπότε ο αριθμός τους έφτανε μόνο τους 72,632 (Hellenic Police 2015). Τον πρώτο χρόνο της κρίσης, μόνο η Ύπατη Αρμοστεία και ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (ΔΟΜ) παρείχαν συγκεντρωτικά στοιχεία αναφορικά με τις εισροές προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα. Η Ελληνική κυβέρνηση άρχισε να παρέχει αντίστοιχα στοιχεία, από τον Μάρτιο 2016 και έπειτα, μέσω ενός αφιερωμένου στην προσφυγική κρίση τμήματος στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Ψηφιακής Πολιτικής, Επικοινωνιών και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης.

Σχήμα 1 – Αριθμός αφιχθέντων δια θαλάσσης

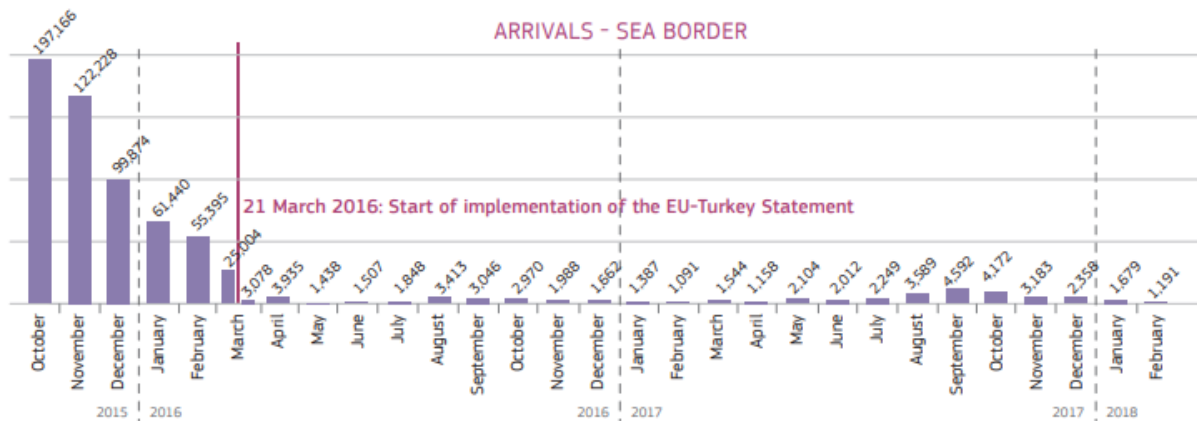
Πηγή: UNHCR 2019

Η μαζική εισροή προσφύγων και μεταναστών συνεχίστηκε μέχρι και τον Φεβρουάριο του 2016, οπότε τα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και ΠΓΔΜ έκλεισαν, εγκλωβίζοντας χιλιάδες πρόσφυγες στη περιοχή της Ειδομένης, ένα χωριό της Βόρειας Ελλάδας στα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Βόρειας Μακεδονίας. Η Ειδομένη είχε μετατραπεί σε έναν άτυπο καταυλισμό, όπου ο αριθμός των προσφύγων/μεταναστών είχε αγγίξει τους 15.000. Λόγω του κλεισίματος των συνόρων και της συμφωνίας που είχε επιτευχθεί μεταξύ της Ε.Ε. και της Τουρκίας, «Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας», το 2016 σημειώθηκε αισθητή μείωση (πάνω από 90%) στις εισροές προσφύγων (European Commission 2018α).

Ο αριθμός των αφιχθέντων δια θαλάσσης το 2017 σημείωσε σταδιακή αύξηση σε 36,310 (UNHCR 2019), ενώ το 2018, πρόσφυγες/μετανάστες συνέχισαν να καταφθάνουν στην Ελλάδα, φτάνοντας, σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία, στους 50,508 (2019).

Σ' αυτή την έκρυθμη κατάσταση, το ελληνικό κράτος βρέθηκε ανέτοιμο να αντιμετωπίσει μία τέτοιου μεγέθους κρίση. Ως εκ τούτου, κατά το ξέσπασμα της κρίσης, το μεγαλύτερο μέρος της απόκρισης το ανέλαβαν οι ΜΚΟ, εθνικές και διεθνείς, και άτυπες εθελοντικές ομάδες, καλύπτοντας βασικές πρώτες ανάγκες των προσφύγων/μεταναστών, παρέχοντάς τους ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, φαγητό, νερό, ρούχα, στέγαση, καθώς επίσης και ψυχολογική και νομική υποστήριξη.

Σχήμα 2 – Από θαλάσσης μηνιαίες αφίξεις: Οκτώβριος 2015 έως Φεβρουάριος 2019

Πηγή: European Commission 2018^α

Οι Skleparis & Armakolas (2016) διέκριναν την ανθρωπιστική βοήθεια σε τρεις φάσεις, τις οποίες το παρόν άρθρο υιοθετεί. Η πρώτη φάση εκτυλίσσεται από τον Μάιο του 2015 έως τα τέλη Αυγούστου 2015, κατά την οποία κυριαρχεί η παρουσία εθελοντικών ομάδων και δικτύων. Η δεύτερη φάση καλύπτει τη χρονική περίοδο Σεπτέμβριος 2015-μέσα Ιανουαρίου 2016 κατά την οποία η ανθρωπιστική παρέμβαση χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή «επαγγελματοποίηση» της, ενώ ταυτόχρονα διεθνείς και εθνικές ΜΚΟ αναλαμβάνουν πιο ενεργό ρόλο. Η τρίτη περίοδος καλύπτει τα μέσα Ιανουαρίου έως και τον Αύγουστο 2016, οπότε η «Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας» υπογράφηκε, ενώ κρατικοί φορείς, διεθνείς και εθνικές ΜΚΟ, ανέλαβαν τον συνολικό έλεγχο της απόκρισης στην προσφυγική κρίση, με τον ρόλο των άτυπων εθελοντικών ομάδων και των μικρό-μεσαίων ΜΚΟ να περιορίζεται σημαντικά (Skleparis 2015: 173-174). Συνεχίζοντας την παραπάνω διάκριση, μία τέταρτη περίοδος μπορεί να προστεθεί, η οποία καλύπτει το διάστημα μεταξύ Αυγούστου 2016 και έπειτα, κατά την οποία η διαχείριση της κρίσης είχε περιέλθει κατά κύριο λόγο υπό την ευθύνη της ελληνικής κυβέρνησης σε συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση, κυρίως με τους Δήμους της Αθήνας, Θεσσαλονίκης, Λειβαδιάς, Τρικάλων, Καρδίτσας, Λάρισας, Νέας Φιλαδέλφειας-Νέας Χαλκηδόνας, μία σύμπραξη Δήμων στην Κρήτη, οι οποίοι ανέλαβαν την υλοποίηση προγραμμάτων στέγασης προσφύγων σε συνεργασία με τοπικές και διεθνείς ΜΚΟ (όπως «Praksis», Ηλιαχτίδα, CRS, «ΑΡΣΙΣ», «Solidarity Now», «Nostos», «Intersos» and «Terre des hommes Hellas»). Λόγω τόσο της μείωσης των προσφυγικών/μεταναστευτικών ροών όσο και της επείγουσας κατάστασης κυρίως από το 2017 και ύστερα, τοπικές αλλά και διεθνείς ΜΚΟ περιόρισαν ή ολοκλήρωσαν πλήρως τα προγράμματά τους στην Ελλάδα (π.χ. Νορβηγικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες) (Joint agency briefing paper 2017).

«Δια-οργανωτικές σχέσεις» και ΜΚΟ την περίοδο της προσφυγικής κρίσης

Κατά την πρώτη φάση της προσφυγικής κρίσης, τόσο η ελληνική κυβέρνηση όσο και οι ΜΚΟ κατηγορήθηκαν για την απουσία τους και τη νωθρή παρέμβασή τους (Skleparis & Armakolas 2016). Η νέο-εκλεγείσα ελληνική κυβέρνηση που προέκυψε μετά τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015, υποβάθμισε την κρισιμότητα της κατάστασης, ενώ έδωσε μεγαλύτερη έμφαση σε θέματα που αφορούσαν στην οικονομική κρίση, καθώς και στις διαπραγματεύσεις με την ΕΕ. Επιπροσθέτως, η ελληνική κυβέρνηση απέτυχε να αναπτύξει μία συνεκτική μεταναστευτική πολιτική, κάτι το οποίο οφειλόταν κυρίως στην αντίληψη ότι η Ελλάδα αποτελούσε χώρα διέλευσης και όχι χώρα προορισμού για τους πρόσφυγες/μετανάστες (Skleparis & Armakolas 2016). Συγχρόνως, η αντίδραση ελληνικών ΜΚΟ ήταν σχετικά αργή, καθώς υλοποιούσαν ήδη κοινωνικά προγράμματα για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης, κάτι το οποίο καθιστούσε ιδιαίτερα δύσκολο τόσο από πλευράς ανθρωπίνου δυναμικού όσο και οικονομικών πόρων την άμεση επέκταση των δραστηριοτήτων/προγραμμάτων τους στο πλαίσιο της προσφυγικής κρίσης (Skleparis 2015).

Όταν, λοιπόν, ξέσπασε η προσφυγική κρίση, κανείς δεν ήταν σε θέση να αντιληφθεί την κρισιμότητα και την ανάγκη άμεσης επέμβασης. Για πολλούς δωρητές, η Ελλάδα δεν θεωρούνταν μία χώρα σε ανάγκη. Εκπρόσωπος της διεθνούς ΜΚΟ «Oxfam» επιβεβαίωσε τον παραπάνω ισχυρισμό, λέγοντας ότι

ενώ αντιλαμβανόμασταν ότι η Ελλάδα αντιμετώπιζε δυσκολίες με τις ροές των προσφύγων/μεταναστών, το είδος της οικονομικής υποστήριξης που αυτοί οι άνθρωποι είχαν ανάγκη δεν ήταν στις προτεραιότητες της Oxfam. Γι' αυτόν τον λόγο, δεν ήταν στα άμεσα σχέδια μας η υλοποίηση έργων στην Ελλάδα (Devaney 2015).

Παρ' όλα αυτά τελικά η Oxfam δραστηριοποιήθηκε στο προσφυγικό στην Ελλάδα λίγο αργότερα.

Από τον Σεπτέμβριο 2015, η παρεχόμενη ανθρωπιστική βοήθεια ενισχύεται σημαντικά με την εισροή και εμπλοκή δεκάδων ΜΚΟ, εθελοντικών άτυπων ομάδων και δικτύων (Λάζου 2016, Χαρδαλιά 2017, Emprosnet 2015, Πρίφτη κ.ά. 2016, Nianias 2016). Τοπικές ΜΚΟ, όπως οι «Γιατροί χωρίς Σύνορα (ΓΧΣ)», «ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός», και η «ΜΚΟ Αγκαλιά», σε συνεργασία με εθελοντές από όλο τον κόσμο, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαχείριση των μεγάλων εισροών προσφύγων/μεταναστών (Skleparis 2015). Πολλοί ήταν αυτοί που χαρακτήρισαν το κράτος απών και πίεζαν την ελληνική κυβέρνηση για περισσότερο έλεγχο, παρά συνεργασία, στη δράση των ΜΚΟ, κάνοντας λόγο για άσκοπη χρηματοδότηση, έγκριση ίδρυσης με αδιαφανή κριτήρια και σκοπούς, για καταγγελίες περί αδήλωτης εργασίας και για ελλείψεις απαραίτητων ιατρικών πιστοποιητικών.

Πράγματι, όλη αυτή η συζήτηση προέκυψε λόγω της απουσίας ενός γενικού μητρώου καταγραφής των ΜΚΟ και εθελοντικών ομάδων στην Ελλάδα (Chtouris & Miller 2017). Ως εκ τούτου, οι πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό των κοινωνικών δρώντων που εμφανίστηκαν και δραστηριοποιήθηκαν τον πρώτο χρόνο της προσφυγικής κρίσης είναι περιορισμένες και κατακερματισμένες (Kitching *et al.*

2016). Για παράδειγμα, τα τοπικά μέσα στη Λέσβο, υποστήριζαν ότι μόλις 30 ΜΚΟ ήταν καταγεγραμμένες από την τοπική αυτοδιοίκηση (Nianias 2016), ενώ, ο σύμβουλος του Δημάρχου της Λέσβου, Μάριος Ανδριώτης, σημείωσε ότι ο αριθμός των ΜΚΟ που έχει καταγράψει ο δήμος μέχρι και τον Νοέμβριο του 2015, ανερχόταν σε 44 (Emprosnet 2015). Άλλοι ερευνητές, (Skleparis & Armakolas (2016), Kitching *et al.* (2016)), στα κείμενά τους κάνουν λόγο για 81 και 100 ΜΚΟ στο νησί (Afouxenidis *et al.* 2017).

Η Ύπατη Αρμοστεία, εκείνη την περίοδο, ήταν ο μόνος οργανισμός που είχε μία γενικότερη εικόνα και δημοσίευε έναν χάρτη με τον αριθμό και τις υπηρεσίες που παρέχονταν από ΜΚΟ και άλλους κοινωνικούς δρώντες σε ολόκληρη τη χώρα. Η διαδικτυακή ελληνική εφημερίδα «Huffington Post» ήταν από τις πρώτες εφημερίδες που προσπάθησε να ανιχνεύσει τον ρόλο και τη σημασία των ΜΚΟ στην προσφυγική κρίση, προσεγγίζοντας και πραγματοποιώντας συνεντεύξεις με 44 ΜΚΟ, πολλές από τις οποίες (e.g. «A Drop in the Ocean», «CK Team», «Disaster Tech Lab», «Global Medic») δήλωσαν ότι κατέφτασαν στην Ελλάδα κατά τη δεύτερη φάση της ανθρωπιστικής κρίσης, λόγω της έκτακτης κατάστασης και της αδυναμίας της ελληνικής κυβέρνησης να ανταποκριθεί στις ανάγκες των προσφύγων και μεταναστών.

Η έλλειψη ενός συντονιστή είχε ως αποτέλεσμα την επικράτηση «χάους» στα νησιά (Meaker 2015). Πολλές οργανώσεις (μικρότερες ή μεγαλύτερες, τοπικές ή από άλλες χώρες ή διεθνείς) δρούσαν ατομικά με δική τους πρωτοβουλία και παρείχαν υπηρεσίες διάσωσης, υποδοχής, υγειονομικής περίθαλψης και γενικότερης αλληλεγγύης προς τους αφικνούμενους πληθυσμούς, χωρίς όμως να υπάρχει κάποιος συντονισμός μεταξύ τους. Η Μαρία Γαλινού, συν-ιδρύτρια του Στρατού Σωτηρίας στην Ελλάδα επισήμανε ότι «η ελληνική κουλτούρα είναι όλα ή τίποτα. Συγκεντρώθηκαν πολλά περισσότερα ρούχα και είδη διατροφής από ότι ουσιαστικά χρειαζόντουσαν» (*ibid.*). Η έλλειψη ενός συντονιστή, αλλά και συνεργασίας, είχε ως αποτέλεσμα, την αλληλοεπικάλυψη δραστηριοτήτων και υπηρεσιών που παρέχονταν σε πρόσφυγες/μετανάστες. Παράλληλα, η Ύπατη Αρμοστεία δεν εμφανιζόταν πρόθυμη να αναλάβει τον γενικό συντονισμό, ενώ οι ελληνικές αρχές είχαν εστιάσει την προσοχή τους στην κατασκευή και βελτίωση των υποδομών ταυτοποίησης και προσωρινής στέγασης.

Ωστόσο, στα μέσα Ιανουαρίου 2016, η ελληνική κυβέρνηση μαζί με διεθνείς και εθνικές ΜΚΟ, ανέλαβαν σχεδόν εξολοκλήρου την απόκριση στην ανθρωπιστική κρίση. Στο πλαίσιο αυτό, η ελληνική κυβέρνηση, αν και λίγο καθυστερημένα, αποφάσισε να θέσει το κατάλληλο πλαίσιο. Στις 28 Ιανουαρίου 2016, κοινή υπουργική απόφαση, απαγόρευσε όλες τις δράσεις μη εγγεγραμμένων δρώντων στο νέο Εθνικό Μητρώο ελληνικών και ξένων μη κυβερνητικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνται σε θέματα διεθνούς προστασίας, μετανάστευσης και κοινωνικής ένταξης. Η ελληνική κυβέρνηση ανέλαβε με αυτόν τον τρόπο τον ρόλο του συντονιστή-παρατηρητή (Skleparis & Armakolas 2016). Η δημιουργία του μητρώου και η αναγκαία εγγραφή σε αυτό για παροχή υπηρεσιών εντός των σχετικών χώρων φιλοξενίας προσφύγων οδήγησε σε 70 ΜΚΟ να εγγραφούν (Οκτώβριος 2019), ενώ πολλές επέλεξαν να παραμείνουν εκτός μητρώου είτε λόγω ιδεολογίας είτε λόγω αδυναμίας να ολοκληρώσουν τη σχετική εγγραφή.

Η εικόνα αυτή συνεχίστηκε μέχρι και τον Αύγουστο του 2017, οπότε πολλές από τις τοπικές και διεθνείς ΜΚΟ ξεκίνησαν σταδιακά να αποσύρονται, μεταφέροντας στις κρατικές αρχές την κύρια ευθύνη της διαχείρισης-απόκρισης, ιδίως στα νησιά του Αιγαίου. Ωστόσο, εν απουσία ενός οργανωμένου πλάνου αποχώρησης, αρκετές ΜΚΟ (μεταξύ των οποίων οι «Caritas Hellas», «ActionAid», «Danish Refugee Council», «Oxfam», «Solidarity Now») σε κοινή τους δήλωση διαμαρτυρήθηκαν ότι «δεν υπάρχει κάποιος φορέας για να αφήσουμε το έργο μας, τις εμπειρίες μας και τις γνώσεις που αποκτήσαμε καθ' όλη τη διάρκεια της προσφυγικής κρίσης» (Joint agency briefing paper 2017). Ως αποτέλεσμα, όλη αυτή η εμπειρία να μην κεφαλαιοποιηθεί από άλλους εθνικούς/τοπικούς δρώντες. Μάλιστα βασικό στέλεχος της «ActionAid» ανέμενε ότι οι διεθνείς ΜΚΟ θα έμεναν περισσότερο στην Ελλάδα, προσπαθώντας να μπουκώσουν στην ελληνική «αγορά», κάτι το οποίο όπως φάνηκε δεν έγινε (Συνέντευξη #8, 2018).

Αναμφίβολα, η προσφυγική κρίση όπως πραγματώνεται εντός του ελληνικού χώρου είναι ιδιαίτερος γρήγορα μεταβαλλόμενη. Από 2015 έως σήμερα, τόσο οι ροές και το πλαίσιο μετακίνησης του προσφυγικού πληθυσμού όσο και οι ανάγκες και οι διαθέσιμες δομές έχουν μεταβληθεί σημαντικά. Από την υποστήριξη μετακίνησης εντός της χώρας με προορισμό τη Βόρεια Ευρώπη (με κυριότερο τον λεγόμενο βαλκανικό διάδρομο) οι ανάγκες μεταβλήθηκαν προς ένα μοντέλο υποστήριξης μακροχρόνιας παραμονής και, σε έναν βαθμό, ένταξης. Αντίστοιχα, η πρώτη περίοδος γέννησε μια σειρά άτυπων, εθελοντικών πρωτοβουλιών κάποιες εκ των οποίων συνεχίζουν έως σήμερα, είτε με την ίδια μορφή είτε με τη μορφή νέων ΜΚΟ γεννήματα της κρίσης αυτής. Αναντίρρητα, δε, οι ανάγκες, αν και διαφοροποιημένες, παραμένουν καθώς το κρατικό πλαίσιο αδυνατεί να καλύψει αποτελεσματικά τόσο τους νεοεσοερχόμενους, για τους οποίους η αναγνώριση της ιδιότητας του πρόσφυγα ή μη εκκρεμεί, όσο και για τους ήδη αναγνωρισμένους πρόσφυγες οι οποίοι παραμένουν εν πολλοίς σε διάφορες περιοχές της χώρας.

Όπως θα αναλυθεί παρακάτω, η προσφυγική κρίση επέφερε μια σειρά από εξελίξεις σε πολλά επίπεδα που αφορούν στη λειτουργία των ΜΚΟ στην Ελλάδα, επηρεάζοντας, άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά, το πλαίσιο λειτουργίας τους όσον αφορά στην εξωστρέφειά τους και τη διάθεσή τους να συνεργαστούν.

Αναντίρρητα, οι χρηματοδοτήσεις, σημείο καίριο για τη λειτουργία του οικοσυστήματος ΜΚΟ, αποτέλεσαν ένα από τα πιο βασικά σημεία που η προσφυγική κρίση επηρέασε σε σημαντικό βαθμό. Κατά την πρώτη φάση της προσφυγικής κρίσης, εθελοντές και άλλοι κοινωνικοί δρώντες ανέλαβαν δράσεις βασιζόμενες στο δικό τους ανθρώπινο δυναμικό και στα δικά τους έσοδα. Η υποστήριξη, κυρίως σε οικονομικούς πόρους, από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, στρέφοντας τους διάφορους δρώντες σε ιδιωτικές πηγές (Gansbergen & Breuckmann 2017: 159).

Όσον αφορά στην ευρωπαϊκή χρηματοδότηση, τέθηκαν σε λειτουργία δύο βασικές πηγές: 1) τα εθνικά προγράμματα του Ταμείου Ασύλου, Μετανάστευσης και Ένταξης (AMIF) και του Ταμείου Εσωτερικής Ασφάλειας (ISF), και 2) ο Μηχανισμός Έκτακτης βοήθειας των δύο αυτών Ταμείων. Ειδικότερα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διέθεσε περισσότερα από € 393 εκατομμύρια σε έκτακτη βοήθεια προς τις ελληνικές αρχές όπως επίσης και σε διεθνής και τοπικές ΜΚΟ για την αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης. Η χρηματοδότηση έκτακτης ανάγκης ξεπέρασε το ποσό των €

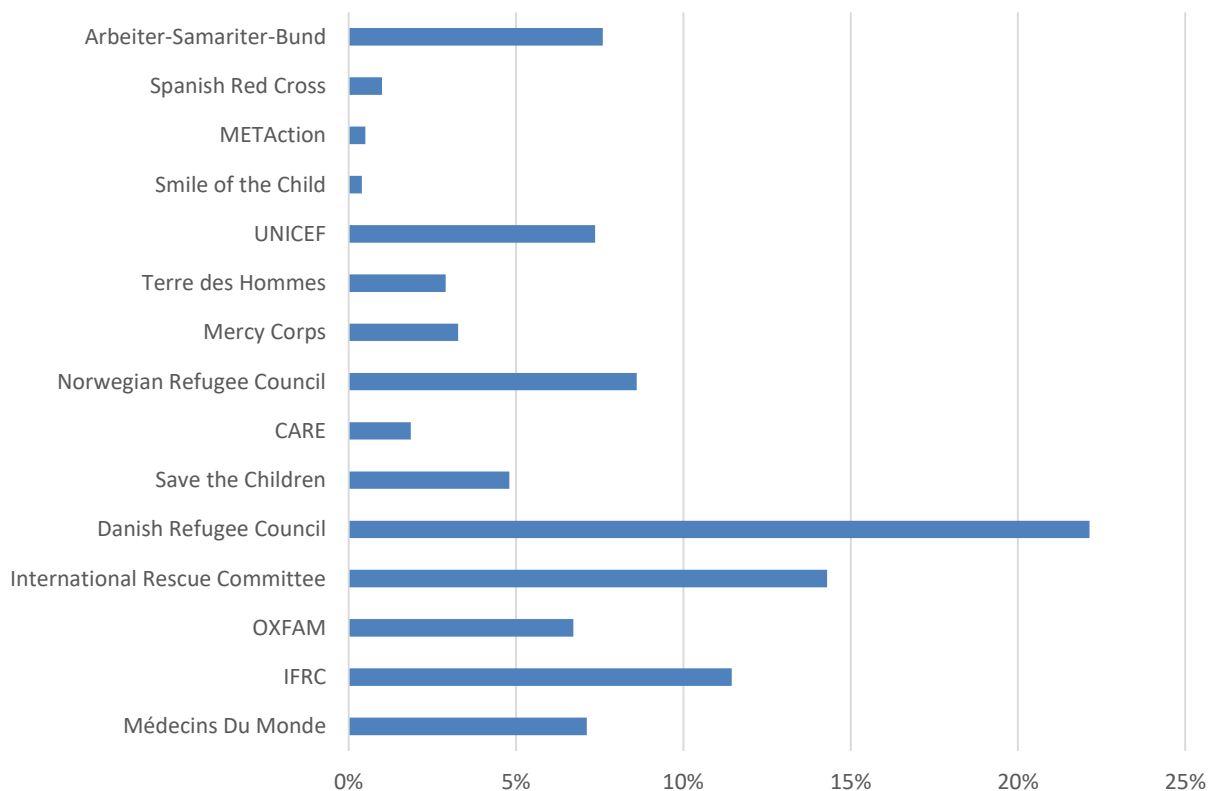
561 εκατ., το οποίο διατέθηκε στην Ελλάδα σε εθνικά προγράμματα για την περίοδο 2014-2020 (€ 322.8 εκατ. από το πρόγραμμα «AMIF» και € 238.2 εκατ. από το «ISF»). Καθώς σε αυτές τις χρηματοδοτήσεις είναι απαραίτητη η διαμόρφωση συμπράξεων από διάφορους ευρωπαϊκούς φορείς, οι ελληνικές οργανώσεις έπρεπε αναπόφευκτα να συνεργαστούν με άλλους οργανισμούς εκτός Ελλάδας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι σε αυτές τις χρηματοδοτήσεις η παρουσία ελληνικών ΜΚΟ εντοπίζεται μόλις μια φορά το 2014 σε μια συνεργατική πρόταση, μια φορά αντίστοιχα το 2015 και δύο το 2016 ενώ από το 2017 και ύστερα ο αριθμός εκτινάσσεται στις εννέα φορές το 2017 και στις 11 το 2018 (AMIF, 2019 – επεξεργασία συγγραφέων). Η εξέλιξη αυτή αποδεικνύει την αύξηση της εξωστρέφειας των ελληνικών ΜΚΟ οι οποίες δραστηριοποιούνται στον τομέα του προσφυγικού, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύει τη θετική συμβολή σχετικών χρηματοδοτήσεων βάσει της προϋπόθεσης ύπαρξης πολυεθνικών συμπράξεων.

Επιπροσθέτως, στο πλαίσιο του Μηχανισμού Έκτακτης Βοήθειας, η Επιτροπή ενέκρινε € 650 εκατ. για την περίοδο 2016-2018, από τα οποία € 605.3 εκατ. έχουν ήδη διοχετευθεί. Αξίζει να σημειωθεί ότι για την περίοδο 2015-μέσα 2018, η Επιτροπή είχε διαθέσει το μεγαλύτερο ποσοστό της χρηματοδότησης στην Ύπατη Αρμοστεία (49%), ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι για την ίδια περίοδο η ελληνική κυβέρνηση και οι διεθνείς και εθνικές ΜΚΟ φαίνεται να λαμβάνουν ίδιο ποσοστό της ευρωπαϊκής χρηματοδότησης (από 20%).

Από πλευράς εξωστρέφειας των ελληνικών ΜΚΟ ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι με τη σειρά της η Ύπατη Αρμοστεία διοχέτευσε το μεγαλύτερο ποσοστό της χρηματοδότησής της σε διεθνείς και εθνικές ΜΚΟ, με την ιδιότητα των υπεργολάβων, υπεύθυνων για να υλοποιήσουν συγκεκριμένα προγράμματα υποστήριξης του σχετικού πληθυσμού. Επομένως, το ποσοστό της Ευρωπαϊκής χρηματοδότησης που τελικά κατέληξε στις ΜΚΟ ήταν πολύ μεγαλύτερο.

Σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οργάνωση «Danish Refugee Council» βρίσκεται στη πρώτη θέση, αποδέκτης του 22% της ευρωπαϊκής χρηματοδότησης. Η «International Rescue Committee» (14%) βρίσκεται στη δεύτερη θέση, ενώ ακολουθούν αντίστοιχα η Διεθνής Ομοσπονδία Συλλόγων Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου (IFRC) (11%), το Νορβηγικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες (NRC) (9%), το «Arbeiter-Samarriter-Bund» (8%), η «UNICEF» (7%), οι Γιατροί του Κόσμου (7%) και η «OXFAM» (7%). Τις τελευταίες θέσεις καταλαμβάνουν δύο εθνικές, μεγάλες οργανώσεις, η ΜΕΤΑδραση και το Χαμόγελο του Παιδιού (βλ. Σχήμα 3). Αντίστοιχα, πολλές ελληνικές οργανώσεις έλαβαν χρηματοδότηση ως υπεργολάβοι τόσο από την Ύπατη Αρμοστεία όσο και από διεθνείς ΜΚΟ. Έτσι, σύμφωνα με το βασικό στέλεχος της «ActionAid» (Συνέντευξη #8, 2018), δημιουργήθηκε μία ομάδα λίγων χρηματοδοτικών παικτών (EU, UNHCR), οι οποίοι από την αρχή της κρίσης συνεργάστηκαν με λίγες και συγκεκριμένες ΜΚΟ, οι οποίες συνέχισαν τη σχετική συνεργασία και στα επόμενα βήματα.

Σχήμα 3 – Η κατανομή της Ευρωπαϊκής χρηματοδότησης σε διεθνείς/εθνικές ΜΚΟ (2015-2018)

Πηγή: Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2018β (επεξεργασία στοιχείων)

Το χρηματοδοτικό αυτό πλαίσιο ήταν εν πολλοίς πρωτόγνωρο για τα ελληνικά δεδομένα. Για πρώτη ουσιαστικά φορά, μια ευμέγεθης ομάδα ελληνικών οργανώσεων βρέθηκαν να χρηματοδοτούνται από τον ίδιο ή συνεργαζόμενο φορέα και να προσφέρουν παρόμοιες ή διαφορετικές υπηρεσίες αλλά σε έναν σχετικά ίδιο πληθυσμό και, στις περιπτώσεις των hotspots, στον ίδιο χώρο. Το κοινό χρηματοδοτικό πλαίσιο σήμαινε συμμετοχή σε τακτικές συναντήσεις συντονισμού, πολλαπλασιάζοντας ουσιαστικά τις συνελεύσεις εκπροσώπων των ελληνικών ΜΚΟ.

Σε αντίθεση με τις μεγαλύτερες οργανώσεις και τις λιγιστές μικρομεσαίες που εντάχθηκαν σε αυτό το χρηματοδοτικό πλαίσιο, αρκετές νεοσύστατες πρωτοβουλίες, άτυπες και καθαρά εθελοντικές αλλά και με νομική μορφή, στηρίχτηκαν κυρίως σε μία μεγάλη βεντάλια χρηματοδοτήσεων (κυρίως στο crowdfunding) καταφέροντας να συγκεντρώσουν εκατομμύρια σε δωρεές και να μην εξαρτώνται σημαντικά από θεσμικές χρηματοδοτήσεις (Συνέντευξη #9, 2018). Η οργάνωση Campfire Innovation, η οποία έχει ως αντικείμενο τη στήριξη και τον συντονισμό μικρών οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στο προσφυγικό, πραγματοποίησε σχετική έρευνα η οποία έδειξε ότι περισσότερα από τρία εκατομμύρια δολάρια συγκεντρώθηκαν από πρωτοβουλίες crowdfunding, «όταν ο Ομπάμα για την Ύπατη είχε βρει λιγότερα» (Συνέντευξη #8, 2018).

Από αυτές τις πρωτοβουλίες προέκυψαν δύο στρατόπεδα:

(α) ένα μέρος αυτών, παρότι συχνά βρέθηκαν στο πεδίο πριν από τις μεγαλύτερες ΜΚΟ, άρχισαν να συνεργάζονται με αυτές, στηρίζοντας μέρος των δραστηριοτήτων τους, τόσο σε εθελοντικό πλαίσιο αλλά και μέσα από μικρές χρηματοδοτήσεις προς αυτές. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η δωρεάν παραχώρηση του κτηρίου όπου στεγάστηκε η κλινική των Γιατρών Χωρίς Σύνορα στη Μυτιλήνη από τη νεοσύστατη οργάνωση Αλληλεγγύη Λέσβου, η παροχή παπουτσιών και άλλων ειδών ρουχισμού από την επίσης νεοσύστατη οργάνωση Starfish Foundation σε ΜΚΟ που δραστηριοποιήθηκαν εντός και εκτός των δομών φιλοξενίας προσφύγων αλλά και η υποστήριξη γυναικών μεταναστών που συνδέονταν με μεγάλες ελληνικές οργανώσεις από τη μικρή οργάνωση Zataar.

Αυτές οι συνεργασίες είχαν ένα σημαντικό αποτέλεσμα στο ζητούμενο των συνεργασιών και της εξωστρέφειας καθώς αναδείκνυαν, με τρόπο χειροπιαστό και άμεσο, τα οφέλη από τέτοιες επιλογές. Από τη μια πλευρά οι νεότερες οργανώσεις από τα πρώτα τους βήματα γαλουχήθηκαν σε ένα αναγκαστικά συνεργατικό περιβάλλον διαμορφώνοντας έτσι μια σχετική κουλτούρα, ενώ από την άλλη οι μεγαλύτερες κατανόησαν καλύτερα τις δυνατότητες που τους προσφέρει ένα περιβάλλον στο οποίο ανοικτά συνεργάζονται με μικρότερες ΜΚΟ (Συνέντευξη #10, 2019). Επί του τελευταίου σημαντικός παράγοντας υπήρξε το γεγονός ότι, ίσως με πιο έντονο τρόπο απ' ότι κατά την οικονομική κρίση που προηγήθηκε, η διαχείριση του προβλήματος ξεπερνούσε κατά πολύ τις δυνατότητες της κάθε ΜΚΟ ξεχωριστά.

(β) ένα δεύτερο μέρος της ομάδας αυτής «είδε» τις μεγαλύτερες οργανώσεις ακόμα πιο αρνητικά. Ενώ αυτές, συχνά με ελάχιστα οικονομικά μέσα, βρέθηκαν από νωρίς στο πεδίο (βλέπε Ειδομένη, Μυτιλήνη, κ.τλ.) οι πιο οργανωμένες ΜΚΟ ήρθαν μαζί με τους τεράστιους, συγκριτικά με την πρώτη φάση της προσφυγικής κρίσης, πόρους και τις παραγκώνισαν. Βρέθηκαν, δε, να προσφέρουν υπηρεσίες σε ένα καθαρά εθελοντικό πλαίσιο δίπλα σε οργανώσεις που έδιναν ιδιαίτερα υψηλούς για τα ελληνικά δεδομένα του 2016 μισθούς. Ειδικά αυτή η παράμετρος, η οποία δεν αφορούσε σε επιλογές των ελληνικών μεγάλων ΜΚΟ αλλά σε «τιμοκαταλόγους» που η ίδια η Ύπατη Αρμοστεία, για παράδειγμα, έθετε στο πλαίσιο του συγκεκριμένου χρηματοδοτικού πλαισίου, επηρέασαν σημαντικά τη στάση πολλών άτυπων ομάδων και μικρών οργανώσεων έναντι των άλλων, καλύτερα χρηματοδοτούμενων οργανώσεων (Συνέντευξη #12, 2018).

Παράλληλα, όμως, η έκρυθμη κατάσταση της προσφυγικής κρίσης και η απουσία ενός γενικότερου συντονισμού οδήγησε στην εξουθένωση (burnout) προσωπικού στις ΜΚΟ, ειδικά εκείνων που απασχολούνταν στο πεδίο, οδηγώντας αξιόλογα άτομα να απομακρυνθούν από τον χώρο, στερώντας πολύπλευρα από αυτόν την εμπειρία τους (Συνέντευξη #9, 2018 & Συνέντευξη #13, 2018).

Στο πεδίο της εξωστρέφειας και των συνεργασιών οι δύο αυτές εξελίξεις σήμαιναν ένα, μερικώς τουλάχιστον, αρνητικότερο περιβάλλον καθώς από τη μια πλευρά άτομα από τις διάφορες οργανώσεις που γνωρίζονται για πολλά χρόνια βρέθηκαν εκτός του χώρου. Παράλληλα, τα νεότερα άτομα στερούνταν αυτής της βάσης, η οποία δυνητικά θα διευκόλυνε τις συνεργασίες, ενώ δεν γνώριζαν ταυτόχρονα εις βάθος τις οργανώσεις τις οποίες εκπροσωπούσαν για να διαδραματίσουν έναν θετικότερο ρόλο προς την εξωστρέφεια αυτών.

Κατά την ίδια περίοδο, δε, αυξήθηκαν οι μετακινήσεις ατόμων από μια οργάνωση σε άλλη, και ειδικά προς διεθνείς ΜΚΟ, αλλά αυτή η κινητικότητα, υπό την

πίεση των ασφυκτικών χρονοδιαγραμμάτων, περιπτώσεων ανταγωνισμού για τους ίδιους πόρους και του σημαντικού φόρτου εργασίας δεν καταγράφεται να επέδρασε ουσιαστικά θετικά (Συνέντευξη #10, 2019).

Παράλληλα, η προσφυγική κρίση κινητοποίησε επίσης έναν σημαντικό αριθμό εθελοντών, Ελλήνων και ξένων, οι οποίοι ήθελαν να ενταχθούν σε οργανώσεις/άτυπες ομάδες για να προσφέρουν τη βοήθειά τους στους αφικνούμενους πληθυσμούς. Η εμφάνισή τους ξεπέρασε κάθε προσδοκία, ειδικότερα κατά την πρώτη φάση της κρίσης.

Ο εκπρόσωπος της ΜΚΟ ActionAid, ανέφερε χαρακτηριστικά ότι δημιουργήθηκε ένα μεγάλο εθελοντικό κίνημα στην Ελλάδα, το οποίο όμως έλαβε περισσότερο μία άτυπη μορφή (Συνέντευξη #10, 2018). Η εκπρόσωπος της ΜΚΟ Campfire Innovation, κάνει λόγο για την εμπλοκή περισσότερων από 24,000 εθελοντών (σε 100 οργανώσεις), από τους οποίους το 80% προέρχονταν από το εξωτερικό (Συνέντευξη #7, 2018). Τα χαρακτηριστικά, βέβαια, αυτών των εθελοντών διαφοροποιούνται από οργάνωση σε οργάνωση: κάποιοι ήταν μόνιμοι, ενώ άλλοι ερχόντουσαν στην Ελλάδα για να βοηθήσουν για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, από μερικές μέρες έως οκτώ μήνες (Kitching *et al.* 2016). Η κρίση, ανέδειξε, επίσης, ένα σημαντικό κύμα κοινωνικής αλληλεγγύης στην ελληνική τοπική κοινωνία, με τη συλλογή και παροχή τροφίμων και άλλων ειδών για την κάλυψη βασικών αναγκών των προσφύγων (Συνέντευξη #7, 2018 & Συνέντευξη #9, 2018).

Η METΑδραση για παράδειγμα ανέφερε ότι στο δυναμικό της αριθμούσε 500 εθελοντές σε 23 διαφορετικές τοποθεσίες σε όλη την Ελλάδα (Κουγιαννού 2016), ενώ η οργάνωση «Emergency Response Centre International», η οποία εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 2015, είχε περισσότερους από 200 εθελοντές (Γαγλιάς 2016). Οι Ελληνικές ΜΚΟ, όπως αναφέρει η διεθνής οργάνωση International Rescue Committee (Συνέντευξη #4, 2018), συνειδητοποίησαν και αναγνώρισαν την πραγματική αξία των εθελοντών.

Η σημαντική αυτή εισροή εθελοντών στο οικοσύστημα ήταν αναντίρρητα πολύ θετική. Στο πεδίο των συνεργασιών των άτυπων ομάδων και των μικρών οργανώσεων η αύξηση του εθελοντισμού είχε θετικές επιπτώσεις: συχνά αρκετοί εθελοντές υποστήριζαν περισσότερες της μια πρωτοβουλίας μετατρέπόμενοι σε φορείς πληροφοριών και καλύτερης γνωριμίας μεταξύ αυτών. Παράλληλα, καθώς ένα μεγάλο μέρος αυτών των, πιο τακτικών, εθελοντών ερχόταν από το εξωτερικό υποστήριξε μια άτυπη διεθνοποίηση των άτυπων ομάδων και μικρών οργανώσεων οι οποίες αποκτούσαν προβολή και σχέσεις με φορείς και ομάδες του εξωτερικού (Συνέντευξη #3, 2018).

Στον αντίποδα, η στήριξη από εθελοντές πολλών οργανώσεων και πρωτοβουλιών ενίσχυσε τη διαφοροποίησή τους από τις μεγαλύτερες ΜΚΟ. Οι τελευταίες, εντασόμενες στα διάφορα θεσμικά χρηματοδοτικά πλαίσια, μερικώς μόνο δέχτηκαν σημαντικούς αριθμούς εθελοντών, ενώ ταυτόχρονα ήρθαν σε αντίθεση με τις άλλες πρωτοβουλίες στο προσφυγικό διαμορφώνοντας ένα λιγότερο ανοικτό σε επαφές και συνεργασίες περιβάλλον (Συνέντευξη #14, 2018).

Σε ένα γενικότερο επίπεδο, κατά την πρώτη φάση της προσφυγικής κρίσης, εξαιτίας της περιορισμένης χρηματοδότησης και υποστήριξης από τις κυβερνητικές αρχές, οι ΜΚΟ αντιλήφθηκαν τη συνεργασία και την ανάπτυξη δικτύων ως σημαντικά κομμάτια της δουλειάς τους (Gansbergen & Breuckmann 2017). Οι

οργανώσεις υποστηρίζουν η μία την άλλη, ανταλλάσσουν γνώσεις και εμπειρίες, και σε περίπτωση που δεν διαθέτουν την οικονομική ή/και διαχειριστική δυνατότητα να ανταποκριθούν σε ανάγκες των προσφύγων/μεταναστών τότε απευθύνονται σε άλλες οργανώσεις. Ενισχύθηκε, δε, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως το φαινόμενο του “subcontracting” μεταξύ ΜΚΟ στην Ελλάδα.

Η Διεθνής Αμνηστία σημείωσε ότι η συνεργασία είναι «στοιχείο κλειδί. Δεν μπορούμε να κάνουμε κάτι μόνοι μας χωρίς τη βοήθεια άλλων οργανώσεων (...) ακόμα και στο πεδίο της έρευνας εργαζόμαστε στο πλαίσιο μιας πλατφόρμας, όπου συστηματικά ανταλλάσσουμε πληροφορίες» (Amnesty International 2016). Οι Γιατροί χωρίς Σύνορα υπογράμμισαν ότι «ακόμα και εάν οι στόχοι διαφόρων ΜΚΟ διαφοροποιούνται, ωστόσο επιδιώκουν τη δημιουργία δικτύων και τη διατύπωση κοινών στόχων για την παροχή βοήθειας στους αιτούντες άσυλο» (Gansbergen & Breuckmann 2017: 159). Αντίστοιχα, εκπρόσωπος της International Rescue Committee (Συνέντευξη #5, 2018) σημείωσε ότι η συγκεκριμένη ΜΚΟ έχει επενδύσει σημαντικό χρόνο και πόρους καθ’ όλη τη διάρκεια της κρίσης για τη δημιουργία και ανάπτυξη συνεργασιών τόσο με τον ιδιωτικό τομέα κατά τόπους, όσο και με κοινωνικούς δρώντες και συγκεκριμένα ΜΚΟ σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Η ελληνική οργάνωση ΑΡΣΙΣ θεωρεί ότι η προσφυγική κρίση συνέβαλε σημαντικά στη διεύρυνση και ενίσχυση ενός δικτύου συνεργασιών σε κάθε επίπεδο (Πρίφτη 2016). Σημαντική εξέλιξη σε επίπεδο συνεργασιών μεταξύ ΜΚΟ αποτέλεσε η σύνταξη κοινών επιστολών, τις οποίες μέχρι τότε μόνο περιβαλλοντικές οργανώσεις συνέτασσαν (Συνέντευξη #9, 2018). Στον αντίποδα, άτυπες εθελοντικές ομάδες ένιωθαν, ειδικά κατά την πρώτη φάση της προσφυγικής κρίσης, ότι οι μεγάλες κυρίως οργανώσεις ήταν καχύποπτες απέναντί τους, αντιμετωπίζοντάς τες ως «ανταγωνιστές» (Συνέντευξη #1, 2018 & Συνέντευξη #3, 2018).

Προς την καλύτερη συνεργασία και συντονισμό ιδιαίτερα υποστηρικτικές υπήρξαν οι διάφορες συντονιστικές συναντήσεις που διοργανώθηκαν. Η Ύπατη Αρμοστέα, προσπαθώντας ως ένα βαθμό να συντονίσει τους διάφορους δρώντες, διοργάνωνε και φιλοξενούσε συναντήσεις ανά θεματικής με όλους τους δρώντες. Οι συναντήσεις αφορούσαν στις εξής θεματικές: προστασία, διατροφή, νερό, διαμονή και ιατρική περίθαλψη (Kitching *et al.* 2016). Στις εν λόγω συναντήσεις, όπως συμφώνησαν οι περισσότερες οργανώσεις, ενισχύθηκε η αλληλεπίδραση μεταξύ των συμμετεχόντων δρώντων, μοιράζοντας καλές πρακτικές μεταξύ τους, κοινές εμπειρίες και ζητήματα που αντιμετώπιζαν στο πεδίο. Οι εν λόγω συναντήσεις συντονισμού προώθησαν μία «αναγκαστική συνύπαρξη» η οποία μόνο θετική επίδραση μπορεί να έχει, έστω και σε επίπεδο ατόμων (Συνέντευξη #9, 2018).

Αντίστοιχες πρωτοβουλίες προέκυψαν επίσης είτε από κάποιες οργανώσεις είτε από Δήμους. Για παράδειγμα η περιβαλλοντική οργάνωση «Greenpeace» ξεκίνησε μια σειρά συναντήσεων μεταξύ 10 οργανώσεων οι οποίες αφορούσαν στο προσφυγικό, χωρίς όμως να υπάρξει κάποια θεματική ενέργεια και ιδιαίτερη συνέχεια. Σύμφωνα με εκπρόσωπό της (Συνέντευξη #14, 2018), το βασικό πρόβλημα ήταν η αδυναμία συνέχισης τέτοιων πρωτοβουλιών λόγω των αναγκαίων πόρων για τα επόμενα βήματα – όλοι ανέμεναν από τον αρχικό διευκολυντή (Greenpeace) να αναλάβει τον ρόλο αυτόν, κάτι το οποίο όμως δεν ήταν εφικτό να γίνει. Παρ’ όλα αυτά, ενδιαφέρον έχει ότι η προσπάθεια αυτή υπήρξε ο προπομπός της πρωτοβουλίας «Break-free» όπου έναν χρόνο αργότερα κατάφερε να συντονίσει

περισσότερες από 55 οργανώσεις για δράσεις υπέρ του περιβάλλοντος και όχι μόνο (<https://urlzs.com/f1D1N>).

Ωστόσο, το γεγονός ότι πολλοί από τους κοινωνικούς δρώντες, κυρίως ομάδες εθελοντών και κοινωνικά δίκτυα, έδρασαν στην Ελλάδα κατά τη περίοδο της προσφυγικής κρίσης ανεπίσημα, χωρίς δηλαδή να είναι κάπου εγγεγραμμένοι, προκάλεσε εντάσεις όχι μόνο ανάμεσα στις ομάδες αλλά και με τις αρχές τόσο σε τοπικό όσο και κυβερνητικό επίπεδο (Πρίφτη κ.ά., 2016). Ο Δήμαρχος της Λέσβου δήλωσε τον Ιανουάριο του 2016 ότι «η παρουσία μη εγγεγραμμένων ΜΚΟ προκάλεσε περισσότερη αναταραχή παρά ήταν χρήσιμη» (Nianias 2016). Τα ΜΜΕ από την άλλη πλευρά ενίσχυσαν αυτό το κλίμα, προβάλλοντας εντάσεις μεταξύ ανθρωπιστικών οργανώσεων, εθελοντών και των κοινωνιών υποδοχής (Skleparis & Armakolas 2017). Ωστόσο, οι εντάσεις αυτές φαίνεται να αμβλύνονται από το 2016, οπότε η Ελληνική κυβέρνηση ανέλαβε σημαντικό ρόλο στη διαχείριση της κρίσης.

Σε αντίθεση, ο Δήμαρχος της Σάμου, Μιχάλης Αγγελόπουλος, δήλωσε ότι

μέχρι οι Ευρωπαϊκοί θεσμοί και οι κυβερνητικές αρχές να αναλάβουν δραστικό ρόλο, οι τοπικές αρχές βασίζονταν κυρίως στη συμβολή των ΜΚΟ και εθελοντών, κάνοντας τη δουλειά τους πιο εύκολη (αναφέρεται σε Nianias 2016).

Συνέχισε σημειώνοντας ότι

εκείνοι που διαθέτουν περισσότερη εμπειρία σε ανάλογες καταστάσεις θα πρέπει να αναλάβουν ηγετικό ρόλο όσον αφορά στον συντονισμό και στην προώθηση της συνεργασίας μεταξύ των διαφόρων εμπλεκόμενων δρώντων – κανείς δεν αξίζει λιγότερο ή περισσότερο, αυτό που θέλουμε όλοι είναι να βοηθήσουμε (*ibid.*).

Η πλειονότητα των οργανώσεων πάντως συμφωνεί ότι οι σχέσεις τους με τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ), με εξαίρεση εν πολλοίς τον δήμο της Λέσβου, ήταν καλύτερες συγκριτικά με την κεντρική κυβέρνηση. Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια, οι ΟΤΑ αντιλαμβανόντουσαν τις ΜΚΟ ως οχήματα χρηματοδοτήσεων, επιδιώκοντας τη συνεργασία (Συνέντευξη #11, 2018). Σύμφωνα με εκπρόσωπο άλλης ΜΚΟ (2018) (Συνέντευξη #5, 2018) το κράτος αναγκάστηκε να συνεργαστεί με διεθνείς και εθνικές ΜΚΟ, καθώς δεν είχε άλλη εναλλακτική.

Από την πλευρά των δημοτικών αρχών, υπήρξαν διάφορες προσπάθειες συντονισμού και επικοινωνίας με το πλέον πρόσφατο παράδειγμα αυτό του Δήμου Αθηναίων όπου δημιούργησε ένα φόρουμ συνάντησης των περισσότερων οργανώσεων οι οποίες δραστηριοποιούνται εντός των περιοχών του με μεικτά αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα, ο Δήμος, με χρηματοδότηση από το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, δημιούργησε το «Κέντρο Συντονισμού για Θέματα Μεταναστών και Προσφύγων» το οποίο έφερε σε τακτική επικοινωνία μέσα από τις 6 επιτροπές του 92 σχετικές οργανώσεις. Παράλληλα, δημιουργήθηκε μια διαδικτυακή πλατφόρμα (www.accmr.gr) στην οποία τα περισσότερα από 140 μέλη ενημερώνουν για τις σχετιζόμενες με τους πρόσφυγες και μετανάστες δράσεις τους εντός των ορίων του Δήμου Αθηναίων.

Ωστόσο, οι γνωριμίες και οι συναντήσεις που έλαβαν χώρα δεν οδήγησαν σε πολύ ουσιαστικότερες συνεργασίες, ενώ δεν εντοπίζονται σημαντικές αλλαγές σε

επίπεδο κουλτούρας, καθώς ο ανταγωνισμός μεταξύ ΜΚΟ συνεχίζει να υφίσταται (Συνέντευξη #13, 2018). Παράλληλα, σε πολλά σχετικά φόρα η συμμετοχή φορέων σταδιακά μειώθηκε ενώ σε αρκετές περιπτώσεις οι οργανώσεις επέλεξαν να στέλνουν μετά τις πρώτες συναντήσεις λιγότερο υψηλόβαθμο προσωπικό, μειώνοντας έτσι τον ουσιαστικό διάλογο πέραν της πληροφόρησης για το τι κάνει η κάθε μία στο πεδίο (Συνέντευξη #6, 20/6/2019).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, ο ρυθμός διεθνοποίησης των ελληνικών ΜΚΟ και των δυνατοτήτων συνεργασιών με φορείς εκτός Ελλάδας. Αναντίρρητα, η προσφυγική κρίση τοποθέτησε την Ελλάδα στο διεθνές προσκήνιο με αποτέλεσμα πολλοί ευρωπαϊκοί και διεθνείς φορείς και ιδιώτες να ενδιαφερθούν και να συνδράμουν στην κρίση. Ελληνικές οργανώσεις με μικρή ή καμία προϋστορία επαφών με φορείς εκτός Ελλάδας απέκτησαν μια διευρυμένη εξωστρέφεια. Μερικές φορές, μάλιστα, αυτή η εξωστρέφεια θα είναι ακούσια από την πλευρά τους, καθώς πολλοί θα αναζητήσουν ελληνικούς φορείς για να στηρίξουν την προσπάθεια επίλυσης της προσφυγικής κρίσης.

Ενδιαφέρουσα εξέλιξη σε αυτό το πλαίσιο αποτελεί η αναφορά ελληνικών οργανώσεων σε διάφορες διεθνείς συναντήσεις. Για παράδειγμα, αρκετά ονόματα ελληνικών οργανώσεων ακούστηκαν για πρώτη φορά στις ετήσιες συναντήσεις των ευρωπαϊκών ιδρυμάτων στο πλαίσιο του European Foundation Centre ενώ αντίστοιχα έγιναν γνωστές ελληνικές οργανώσεις σε ευρωπαϊκά ιδρύματα μέσα από τις χρηματοδοτήσεις του European Programme for Integration and Migration (EPIM) το οποίο χρηματοδοτείται από 25 ευρωπαϊκά ιδρύματα.

Την ίδια θετική επίδραση είχε και η ανάδειξη ελληνικών οργανώσεων μέσα από την απόσπαση διεθνών βραβείων. Για παράδειγμα, η Ελληνική Ομάδα Διάσωσης τιμήθηκε το 2017 με το βραβείο κοινωνικής δικαιοσύνης «Μητέρα Τερέζα» του Ιδρύματος Harmony για το διασωστικό της έργο στη διάρκεια της προσφυγικής κρίσης στη χώρα μας, ενώ η οργάνωση ΜΕΤΑδραση έλαβε τον Αύγουστο του 2019 το ετήσιο ανθρωπιστικό βραβείο του Ιδρύματος Conrad N. Hilton.

Αυτή η επικοινωνιακή εξωστρέφεια έχει τη σημασία της σε έναν τομέα όπου η προκατάληψη και η έλλειψη εμπιστοσύνης δρα καταλυτικά έναντι διαφόρων προθέσεων συνεργασίας. Οι ανωτέρω εξελίξεις ενίσχυσαν την προβολή και τελικά την αξιοπιστία διαφόρων ελληνικών οργανώσεων προς το εξωτερικό και τελικά του ίδιου του ελληνικού οικοσυστήματος επιτρέποντας περισσότερες συνεργασίες με φορείς του εξωτερικού.

Ενδιαφέρον δε παρουσιάζουν και οι αναλύσεις των αποτελεσμάτων της έρευνας ΘΑΛΗΣ II με δείγμα συνολικά 107 ελληνικών ΜΚΟ και στοιχεία για την περίοδο 2015-2018. Σε ολόκληρο το δείγμα καταγράφεται μια τάση προς τις συνεργασίες με 75% να απαντούν ότι την τελευταία τριετία έχουν συνεργαστεί με άλλους φορείς, αν και το ποσοστό που δηλώνει ότι αυτές οι συνεργασίες αφορούν σε φορείς από το εξωτερικό περιορίζεται σε 54%. Τα σχετικά ποσοστά των οργανώσεων οι οποίες έχουν εμπλοκή στον τομέα του μεταναστευτικού/προσφυγικού είναι 91% και 83% αντίστοιχα, αναδεικνύοντας τη μεγαλύτερη εξωστρέφειά τους τόσο σε εθνικό όσο και (κυρίως) σε διεθνές επίπεδο (ΘΑΛΗΣ II 2019).

Συμπεράσματα

Η Ελλάδα κλήθηκε να αντιμετωπίσει, σε μια δυσχερή για εκείνη κατάσταση, λόγω οικονομικής κρίσης, μία ακόμα κρίση, ανθρωπιστική, με ιδιαιτερότητες και επείγουσες ανάγκες. Σ' αυτή την έκρυθμη κατάσταση, η ΚΠ κλήθηκε να παίξει κυρίαρχο ρόλο τόσο στην υποδοχή προσφύγων/μεταναστών όσον και στην κάλυψη βασικών τους αναγκών.

Την περίοδο της κρίσης, δημιουργήθηκαν νέες οργανώσεις, άλλες διεθνείς ήρθαν στην Ελλάδα για να συνδράμουν, υφιστάμενες ενεργοποιήθηκαν ή επέκτειναν σημαντικά τις δραστηριότητες και τα προγράμματά τους. Η προσέλευση ΜΚΟ, κυρίως διεθνών, είχε ως αποτέλεσμα την προώθηση συνεργασιών με τοπικές οργανώσεις και άλλους δρώντες. Αμφότερες πλευρές επωφελήθηκαν από την ανάπτυξη σχέσεων, (σύντομων) συνεργασιών, ανταλλάσσοντας σε αρκετές των περιπτώσεων τεχνογνωσία, εμπειρίες και γνώσεις. Ωστόσο, για πολλές εθνικές οργανώσεις, οι σχέσεις αυτές ήταν αποσπασματικές και βραχυπρόθεσμες, με αποτέλεσμα να μην αναπτυχθούν ισχυροί δεσμοί και συνεργασίες μεταξύ τους και οι οποιεσδήποτε σχέσεις να διακοπούν με την αποχώρησή των διεθνών οργανώσεων από την Ελλάδα.

Για την αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης, διοχετεύτηκαν στην Ελλάδα και κυρίως στις ΜΚΟ σημαντικά χρηματοδοτικά κεφάλαια. Σε αντίθεση με την περίοδο της οικονομικής κρίσης, οι κύκλοι εργασιών εθνικών και τοπικών ΜΚΟ αυξήθηκαν σημαντικά. Πολύ γρήγορα κλήθηκαν να διαχειριστούν την οικονομική και διοικητική μεγέθυνσή τους. Δημιουργήθηκαν νέες θέσεις εργασίας, οι οποίες, αν και παροδικές, οδήγησαν πολλά άτομα στην απόκτηση εμπειρίας η οποία αποτελεί σημαντικό κεφάλαιο όχι μόνο για τα ίδια, αλλά και για το ελληνικό οικοσύστημα των ΜΚΟ γενικότερα. Παράλληλα, ενισχύθηκε ο εθελοντισμός και η αλληλεγγύη εντός της ελληνικής κοινωνίας.

Οι επιδράσεις αυτές έδωσαν το έναυσμα για μια μεγαλύτερη εξωστρέφεια από την πλευρά των ελληνικών ΜΚΟ. Πέραν από τις συνεργασίες που όριζε το χρηματοδοτικό πλαίσιο (π.χ. χρηματοδοτήσεις με τη μορφή υπερβολαβίας, μηνιαίες συντονιστικές συναντήσεις από την Υπάτη, κ.τ.λ.) αναπτύχθηκε πλήθος άλλων πρωτοβουλιών οι οποίες, μάλιστα, επεκτάθηκαν και στο δίπολο ΜΚΟ – ΟΤΑ, ειδικά καθώς η κρίση εξελίχθηκε να περιέχει σημαντικά τοπικά χαρακτηριστικά (κυρίως λόγω των κατά τόπους συγκεντρώσεων προσφυγικών/μεταναστευτικών πληθυσμών). Αντίστοιχα, καθώς μέρος των πόρων ήταν ευρωπαϊκοί, αρκετές ελληνικές οργανώσεις επέκτειναν τις δράσεις εύρεσης πόρων στοχεύοντας και σε ευρωπαϊκά προγράμματα (για παράδειγμα το AMIF) όπου αναγκαία συνθήκη αποτελεί η δημιουργία πολυεθνικών συμπράξεων. Παράλληλα, δε, πολλές οργανώσεις είδαν τα ευρωπαϊκά, κυρίως, φώτα να πέφτουν πάνω τους, κερδίζοντας σημαντική αναγνώριση η οποία για κάποιες μετατράπηκε σε εργαλείο ανάπτυξης ακόμα μεγαλύτερης εξωστρέφειας. Στον αντίποδα, η προσφυγική κρίση δημιούργησε απόσταση μεταξύ αρκετών άτυπων ομάδων και ΜΚΟ λόγω του γεγονότος ότι εντάθηκε η διαφοροποίηση του τρόπου λειτουργίας των μεν από τους δε, ελέω των σημαντικών χρηματοδοτήσεων που έφτασαν στις δεύτερες.

Αδιαμφισβήτητα, με τα έως σήμερα δεδομένα, η προσφυγική κρίση δημιουργεί ένα «θετικό» αποτύπωμά στην ΚΠ στην Ελλάδα. Προκάλεσε την

μεγέθυνσή της, ενώ οι εμπειρίες και τεχνογνωσία που απέκτησε καθ' όλη τη διάρκεια της κρίσης την ωρίμασαν. Βραχυπρόθεσμα, η επίδραση της κρίσης φαίνεται σε γενικές γραμμές να την επηρέασε θετικά, ιδιαίτερα, δε, στο πεδίο της δημιουργίας συνεργασιών, της δικτύωσης και της, εν πολλοίς, εξωστρέφειας.

Βιβλιογραφία

- Abbasi Kamran, Patel Kiran and Godlee Fiona (2015), "Europe's Refugee Crisis: An urgent call for moral leadership", *The BMJ*, No. 351.
- Afouxenidis Alexandros, Petrou Michalis, Kandylis George, Tramountanis Angelo & Giannaki Dora (2017), "Dealing with a Humanitarian Crisis: Refugees on the Eastern EU Border of the Island of Lesbos", *Journal of Applied Security Research*, 12 (1) 7-39.
- Amnesty International (2016), *Trapped in Greece. An avoidable refugee crisis*, London, Amnesty International Publications.
- Asylum, Migration and Integration Fund (AMIF) (2019), Asylum, Migration and Integration Fund - Union actions in the field of asylum, Migration and Home Affairs, European Commission, https://ec.europa.eu/home-affairs/financing/fundings/migration-asylum-borders/asylum-migration-integration-fund/union-actions_en
- Austin, James (2000), *The Collaboration Challenge: How nonprofits and businesses succeed through strategic alliances*, San Francisco, Jossey-Bass.
- Barringer, Bruce, & Harrison, Jeffrey (2000), "Walking a Tightrope: Creating Value through Interorganizational Relationships", *Journal of Management*, 26 (3): 367-403.
- Bendell, Jem (ed.) (2000), *Terms of Endearment: Business, NGOs and sustainable development*, Sheffield UK, Greenleaf publishing.
- Benson, J. Kenneth (1975), "The Interorganizational Network as a Political Economy", *Administrative Science Quarterly*, 20: 229-49.
- Bertalanffy Von Ludwig (1951), *General System Theory*, New York, George Braziller.
- Boli, John & Thomas, George (επιμ.) (1999), *Constructing World Culture: International nongovernmental organizations since 1875*, Stanford, CA, Stanford University Press.
- Boulding, Kenneth E. (1956), "General Systems Theory - The skeleton of science", *Management Science*, 2: 197-208.
- Braman, Sandra (2002), "A Pandemonic Age: The future of international communication theory and research", σε W. B. Gudykunst & B. Mody (επιμ.), *Handbook of International and Intercultural Communication*, Thousand Oaks, CA: Sage, σσ. 399-413.
- Chtouris, Sotiris & Miller, DeMond S. (2017), "Refugee Flows and Volunteers in the Current Humanitarian Crisis in Greece", *Journal of Applied Security Research*, 12(1): 61-77.
- Clarke Jennifer, Huliaras Asteris, & Sotiropoulos Dimitris (2016), "Crisis and Civil Society in Greece", *The European Financial Review*, October-November, σσ. 28-30.
- Coleman, James (1990), *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Harvard University Press.
- Corry, O. (2010), "Defining and theorizing the third sector", σε Taylor R. (επιμ.) *Third Sector Research*, New York, Dordrecht, Heidelberg, London: Springer, σσ. 11-20.
- Devaney, Beulah (2015), "Why are NGOs so reluctant to help Greece?", *New Internationalist*, <https://newint.org/features/web-exclusive/2015/07/21/greece-aid-lesvos> (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- Diani, Mario (2015), *The Cement of Civil Society: Studying networks in localities*, Cambridge/New York, Cambridge University Press.

- Dill, William R. (1959), "Environment as an Influence on Managerial Autonomy", σε J. D. Thompson, Peter B. Hummond, Robert W. Hawkes, Buford H. Junker, & Arthur Tuden (επιμ.), *Comparative Studies in Administration*, Pittsburgh, University of Pittsburg Press, σσ. 131-61.
- Ebers, Mark (επιμ.) (1997), *The Formation of Interorganizational Networks*, Oxford, Oxford University Press.
- Emprosnet (2015), «Χαρτογραφώντας τις ΜΚΟ στη Λέσβο», <https://www.emprosnet.gr/article/79202-hartografontas-tis-mko-sti-lesvo> (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- European Commission (2018α), "EU-Turkey Statement-Two years on", https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20180314_eu-turkey-two-years-on_en.pdf (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- European Commission (2018β), "Managing Migration – EU Financial Support to Greece", https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20180404-managing-migration-eu-financial-support-to-greece_en.pdf (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- European Economic and Social Committee (2013), "Study on the Impact of the crisis on civil on Civil Society Organizations in the EU – Risks and Opportunities", Institute for European Studies, Vrije Universiteit Brussel (IES-VUB), Belgium.
- Galaskiewicz, Joseph (1985), "Interorganizational Relations", *Annual Review of Sociology*, 11: 281-304.
- Ganesh, Shiv & Stohl Cynthia (2014), "Collective Action, Community Organising and Social Movements", σε D. Mumby, & L. Putnam (επιμ.), *Sage Handbook of Organisational Communication*, (3^η έκδοση), Newbury Park, CA: Sage Publications, σσ. 743-765.
- Gansbergen, Anna & Breauckmann, Tobias (2017), "Refugee Related Organisations in Greece and their Cooperation Networks in the Context of the European Asylum Regime", *Athens Journal of Mediterranean Studies*, 3 (2): 151-162.
- Gulati, Ranjay (1995), "Social Structure and Alliance Formation Patterns: A longitudinal analysis", *Administrative Science Quarterly*, 40: 619-52.
- Hadjiyanni, Andromachi (2010), "On Social Cohesion in Greece", *The Tocqueville Review*, 31 (1): 7-40.
- Hanfstaengl, Eva-Maria (2010), "Impact of the global economic crises on civil society organizations", Working Paper 97, United Nations, Department of Economics and Social Affairs, September, <https://www.un.org/development/desa/publications/working-paper/impact-of-global-economic-crises-on-civil-society>
http://www.amnesty.eu/content/assets/Docs_2016/ReportsBriefings/Trapped_in_Greece_final_140416.pdf (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- Huliaras, Asteris (2015), "Greek Civil Society: The neglected causes of weakness", σε J. Clarke, A. Huliaras, & D. A. Sotiropoulos (επιμ.), *Austerity and the Third Sector in Greece*, London, Routledge, σσ. 9-28.
- Joint Agency Briefing Paper (2017), "Transitioning to a Government-run Refugee and Migrant Response in Greece – A joint NGO roadmap for more fair and humane policies". https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/greece_roadmap_oxfam_final.pdf (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- Jones, Cabdace, Hesterly, William, & Borgatti, Stephen (1997), "A General Theory of Network Governance: Exchange conditions and social mechanisms", *Academy of Management Journal*, 22: 911-45.
- Kapucu, Naim (2005), "Interorganizational Coordination in Dynamic Context: Networks in Emergency Response Management", *Connections*, No 26: 9-10.

- Kim, Hyun & Barnett, George (2007), "A Structural Analysis of International Conflict: From a communication perspective", *International Interactions*, 33: 135-165.
- Kitching George, Haavik Hanne, Tandstad Birgit, Zaman Muhammad and Darj Elisabeth (2016), "Exploring the Role of *Ad Hoc* Grassroots Organizations Providing Humanitarian Aid on Lesbos, Greece", *PloS Currents*, No 17 (8).
- Leontidou, Lila (2015), Urban Social Movements in Greece: Dominant Discourses and the Reproduction of 'Weak' Civil Societies, σε J. Clarke, A. Huliaras, & D. A. Sotiropoulos (επιμ.), *Austerity and the third sector in Greece*, London, Ashgate, σσ. 85-108.
- Levine, Sol & White, Paul E. (1961), "Exchange as a Conceptual Framework for the Study of Interorganizational Relationships", *Administrative Science Quarterly*, 5: 583-601.
- Lewis, D. & Kanji N. (2009), *Non-Governmental Organizations and Development*, London/New York: Routledge.
- Litwak, Eugene & Hylton, Lydia F. (1962), "Inter-organizational Analysis: A Hypothesis in coordinating agencies", *Administrative Science Quarterly*, vol. 6: 395-426.
- Meaker, Michael (2015), "Greek Refugee Crisis: 'We need coordinated action'", *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/global-development-professionals-network/2015/nov/04/greek-refugee-crisis-we-need-coordinated-action> (τελευταία πρόσβαση: Ιανουάριος 2019).
- Melkote, Srinivas (2002), "Theories of Development Communication", σε W. B. Gudykunst & B. Mody (επιμ.), *Handbook of International and Intercultural Communication*, Thousand Oaks, CA: Sage, σσ. 419-436.
- Metcalf, Janice (1976), "Organization Strategies and Interorganizational Networks", *Human Relations*, 29: 327-43.
- Morreale, Joseph. C. (2011), "The Impact of the 'Great Recession' on the Financial Resources of Nonprofit Organizations", Wilson Center for Social Entrepreneurship. Paper 5. <http://digitalcommons.pace.edu/wilson/5>, (τελευταία πρόσβαση: Σεπτέμβριος 2019).
- Nga, Janice-Lay-Hui (2015), "Global Financial Crisis and Philanthropy: Malaysian case", *Cosmopolitan Civil Societies: An Interdisciplinary Journal*, 7 (2): 19-31.
- Nianias, Helen (2016), "Refugees in Lesbos: Are there too many NGOs on the island?", *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/global-development-professionals-network/2016/jan/05/refugees-in-lesbos-are-there-too-many-ngos-on-the-island> (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- Nonaka, Ikujiro (1991), "The Knowledge-Creating Company", *Harvard Business Review*, 6: 96-104.
- Oliver, Christine (1990), "The Determinants of Interorganizational Relationships: Integration and future directions", *Academy of Management Review*, 16: 241-65.
- Ostrom, Elinor, Parks, Roger B., & Whitaker, Gordon P. (1974), "Defining and Measuring Structural Variations in Interorganizational Arrangements", *Publius: The Journal of Federalism*, 4 (4): 87-108.
- Papadopoulos Apostolos, Chalkias Christos & Fratsea Loukia (2013), "Challenges to Immigrant Associations and NGOs in Contemporary Greece", *Migration Letters*, No. 10 (3): 342-58.
- Phillips, Almarin (1960), "A Theory of Interfirm Organization", *Quarterly Journal of Economics*, 74: 602-13.
- Polyzoidis, Periklis (2009), "Nonprofit Organizations and Human Services in Greece: The residual segment of a weak sector", *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 20(2): 188-206.
- Porac Joseph, Ventrasca Marc, & Mishina Yuri (2002), "Interorganizational Cognition and Interpretation", σε J. Baum (επιμ.), *The Blackwell Companion to Organizations*, Oxford, Blackwell, σσ. 579-98.

- Ridgeway, Valentine (1957), "Administration of Manufacturer-Dealer Systems", *Administrative Science Quarterly*, 1 (March): 464-83.
- Scholte, J.A. (2002), "Civil Society and Democracy in Global Governance", *Global Governance*, 8 (3): 281-304.
- Sikkink, Kathryn, & Smith, Jackie (2002), "Infrastructures for Change: Transnational organizations, 1953-1993", σε S. Khagram, J. V. Riker & K. Sikkink (επιμ.), *Restructuring world politics: Transnational social movements, networks and norms*, Minneapolis, University of Minnesota Press, σσ. 24-44.
- Simiti, Marilena (2015), "'Social Need' or 'Choice'? Greek civil society during the Economic Crisis", GreeSE - Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, No 95, Hellenic Observatory, LSE.
- Simiti, Marilena (2017), "Civil Society and the Economy: Greek civil society during the economic crisis", *Journal of Civil Society*, 13 (4): 357-373.
- Skleparis, Dimitris & Armakolas, Ioannis (2016), "The Refugee Crisis and the Role of NGOs, Civil Society, and Media in Greece", σε D. L. Phillips (επιμ.), *Balkan Human Corridor: Essays on the Refugee and Migrant Crisis from Scholars and Opinion Leaders in Southeast Europe*, Institute for the Study of Human Rights (ISHR), New York, Columbia University, σσ. 171-184.
- Skleparis, Dimitris (2015), "Towards a Hybrid 'Shadow State'? The case of migrant-/refugee serving NGOs", σε J. Clark, A. Huliaras and D. Sotiropoulos (επιμ.), *Austerity and the Third Sector in Greece: Civil Society at the European Frontline*, Routledge, σσ. 147-165.
- Smith, Jackie (1997), "Characteristics of the Modern Transnational Social Movement Sector", σε J. Smith, C. Chatfield & R. Pagnucco (επιμ.), *Transnational Social Movements and Global Politics: Solidarity beyond the state*, Syracuse NY, Syracuse University Press, σσ. 42-58.
- Sotiropoulos, Dimitris & Karamagioli, Evika (2006), "Greek Civil Society: The long road to maturity", CIVICUS—Civil Society Index Shortened Assessment Tool, Report for the Case of Greece.
- Sotiropoulos, Dimitris (2004), "Formal Weakness and Informal Strength: Civil society in contemporary Greece", Discussion Paper No. 16, London: The Hellenic Observatory/The European Institute/The London School of Economics and Political Science.
- Stohl, Michael, & Stohl, Cynthia (2005), "Human Rights, Nation States, and NGOs: Structural holes and the emergence of global regimes", *Communication Monographs*, 72: 442-467.
- Stuart, Toby E. (2000), "Interorganizational Alliances and the Performance of Firms: A Study of Growth and Innovation", *Strategic Management Journal*, 21: 791-811.
- Takahashi, Lois & Smutny, Gayla (2002), "Collaborative Windows and Organizational Governance: Exploring the formation and demise of social service partnerships", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 31: 165-185.
- Tzifakis Nikolaos, Petropoulos Sotirios & Huliaras Asteris (2017), "The Impact of Economic Crises on NGOs: The case of Greece", *Voluntas. International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 28 (4): 2176-2199.
- UNHCR (2019), "Operational Portal - Refugee Situations", <https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179> (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- Van de Ven, A. (1976), "On the Nature, Formation, and Maintenance of Relationships among Organizations", *Academy of Management Review*, 1: 24-36
- Wernerfelt, Birger (1984), "A Resource-Based View of the Firm", *Strategic Management Journal*, 5: 171-180.
- Αφουξενίδης, Αλέξανδρος (2006), «Δράση και Λειτουργία του 'Τρίτου Τομέα' στην Ελλάδα: χρησιμοποιώντας ποιοτικές ερευνητικές μεθόδους για την ερμηνεία του φαινομένου»

- στο Κατσικίδης, Σ. (επιμ.), *Κοινωνικά Φαινόμενα: Αναλυτικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Gutenberg, σσ. 239-252.
- Αφουξενίδης, Αλέξανδρος (2015), «Όψεις της ΚΠ στην Ελλάδα: Το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, No 16: 163-178.
- Βούλγαρης, Γιάννης (2006), «Κράτος και Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα. Μία σχέση προς επανεξέταση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 28: 5-33
- Γαγλίας, Αλέξης (2016), «Emergency Response Centre International (ERCI): Έρευνα - διάσωση και εκπαίδευση των προσφύγων», *HuffPost Greece*, https://www.huffingtonpost.gr/2016/07/01/emergency-response-centre-ngos-katagrafi_n_10740412.html?1467370675 (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- Ελληνική Αστυνομία (2015), «Συλληφθέντες Μη Νόμιμοι Μετανάστες για Παράνομη Είσοδο και Παραμονή, από Αστυνομικές και Λιμενικές Αρχές», http://www.astynomia.gr/images/stories/2015/statistics15/allodapwn/11_statistics_all_2015_all.png (τελευταία πρόσβαση: Αύγουστος 2019).
- ΘΑΛΗΣ II (2019), «Χαρτογράφηση και Αξιολόγηση των Μη Κερδοσκοπικών Οργανώσεων στην Ελλάδα», <https://www.greekngosnavigator.org/> (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- Κουγιάννου, Αγγελική (2016), «ΜΕΤΑδραση: Διερμηνείς, δικηγόροι και ψυχολόγοι δίπλα στους πρόσφυγες και τα ασυνόδευτα παιδιά», *HuffPost Greece*, https://www.huffingtonpost.gr/2016/07/01/ngo-katagrafi-metadrasi_n_10382376.html?1467364582 (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- Λάζου, Αγγελική (2016), «Κανένας δεν γνωρίζει πόσες και ποιες ΜΚΟ βρίσκονται στην Ελλάδα για το προσφυγικό», *Newpost*, <http://newpost.gr/ellada/521789/kanenas-den-gnwrizei-poses-kai-poies-mko-briskontai-sthn-ellada-gia-to-prosfygiko> (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- Μουζέλης, Νίκος & Παγουλάτος Γιώργος (2003), «Κοινωνία των Πολιτών και Ιδιότητα του Πολίτη στη Μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 22: 5-29.
- Πρίφτη, Κατερίνα (2016), «ΑΡΣΙΣ ... του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης των νέων», *HuffPost Greece*, https://www.huffingtonpost.gr/2016/07/01/ngo-katagrafi-arsis-koinwniki-organwsi-ypostirixis-newn_n_10475894.html?1467365612 (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- Πρίφτη, Κατερίνα, Κουγιάννου Αγγελική & Γαγλίας Αλέξης (2016), «Όλα όσα μάθαμε ρωτώντας τις ΜΚΟ που δρουν στην Ελλάδα για το ρόλο τους στο προσφυγικό», *HuffPost Greece*, https://www.huffingtonpost.gr/2016/07/01/mko-ellada-prosfugiko_n_10713690.html (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (επιμ.) (2004), *Άγνωστη Κοινωνία Πολιτών: Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Ποταμός.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2017), *Η Ελληνική Κοινωνία Πολιτών και η Οικονομική Κρίση*, Αθήνα, εκδόσεις Ποταμός.
- Χαρδαλιά, Ναντίν (2017), «Αίσθηση προκαλούν τα στοιχεία για ΜΚΟ που διαβίβασε ο Μουζάλας στη Βουλή», *Skai*, <http://www.skai.gr/news/greece/article/340451/aisthisi-prokaloun-ta-stoiheia-gia-mko-pou-diavivase-o-mouzalas-sti-vouli/> (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2019).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ – Πραγματοποιηθείσες Συνεντεύξεις

<i>α/α</i>	<i>Όνοματεπώνυμο συνεντευξιαζόμενου</i>	<i>ΜΚΟ στην οποία ανήκει</i>	<i>Ημερομηνία πραγματοποίησης της συνέντευξης</i>
1	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	Love & Serve Without Boundaries	04/12/2018
2	Εκπρόσωποι ΜΚΟ	Caritas Hellas	02/10/2018
3	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	Refugees' Refugee	03/11/2018
4	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	Γιατροί χωρίς Σύνορα	27/09/2018
5	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	International Rescue Committee	03/08/2018
6	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	ΜΚΟ HIGGS	20/06/2019
7	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	Campfire Innovation	10/09/2018
8	Εκπρόσωποι ΜΚΟ	ActionAid	19/07/2018
9	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος	04/09/2018
10	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	ΜΚΟ HIGGS	15/07/2019
11	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	Solidarity Now, 360o	10/09/2018
12	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	ΤΙΜΑ Κοινοφελές Ίδρυμα	28/09/2018
13	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	NGO PRAKSIS	27/07/2018
14	Εκπρόσωπος ΜΚΟ	Greenpeace	18/07/2018